

EGRY GÁBOR

Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei*

„Ma 160 vidéki takaré- és előlegegylet létezik, ehhez jön még több mint 40 fogyasztási szövetkezet, egy pinceszövetkezet, összesen több, mint 200, melyek a Raiffeisen Szövetkezetek Szövetségében egyesülnek. Népünk tudatában már természetes szükségyszerűségként élnek, és a vidéki népjólét közvagyonát képezik. Az uzsorát, mely a falusi lakosságot pusztította, hatásosan leküzdötték, így számos parasztgazdaságot a hanyatlástól megmentettek, és az amerikai kivándorlás is kezdett csökkenni a szász falvak közelében fekvő birtokok megvásárlásával és betelepítésével. A sülyyedő földet a hervadó szász községekben betelepítéssel újra felemelték. Nem harc nélkül, nem fáradság és kemény munka nélkül, nem sürölés és ellenállás nélkül, ami a vidéki szövetkezetek kialakításának útjában állt. De nagyjából és egészében a Raiffeisen-eszme diadalútja volt ez, és az öregkor sok keserősége közt örömteli elégedettséggel tekinthetnek vissza az elvégzett munkára.”¹ – írja Karl Wolff, az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom vezéralakja 1910-ben.

Negyedszázaddal a kezdetek után Wolff valóban joggal lehetett elégedett. A szász hitel-szövetkezeti mozgalom szinte a teljes szászok lakta vidéket behálózta, tevékeny szerepe volt a mezőgazdaság fellendítésében², és új keretet teremtett nemzetük megszervezéséhez. A szász nemzeti bankrendszer integráns részeként a nagy, városi pénzintézetek összegyűjtött tőkéit közvetítette a falvak parasztgazdáihoz jelzálog és váltóhitelek formájában, miközben a falusi lakosság takarékoskodását is segítette. Erre a rendszerre a kortárs magyar közgazdák is elismeréssel, tisztelettel és – néhányan – félelemmel tekintettek.³

Huszonöt évvel korábban – a mozgalom indulásakor – a szász vidékek állapotát számos megoldatlan probléma jellemezte. A szász parasztság zömét kitevő kis- és középparasztság birtokai tagosítatlan földeken feküdtek. A gazdálkodási forma a legtrikább esetben volt fejlettebb a háromnyomásos művelésnél. A mezőgazdasági gépek száma elenyésző volt, a beszerzés és értékesítés a vevők vagy eladók nagy száma miatt nehézkes, az egyes tételek volumene miatt költséges. A szász falvak és parasztbirtokosok ugyanazokkal a problémákkal küzdöttek, mint általában magyarországi társaik, egyetlen lényeges különbséggel: a szászok közt elenyésző volt a birtoktalan agrárnépesség aránya,⁴ miközben jelentős középbirtokos réteg élt köztük.

* A tanulmány a szerző doktori disszertációján alapul, s az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány, a Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány, a Politikatörténeti Alapítvány, a Politikatörténeti Intézet és a Siebenbürgen Institut (Gundelsheim am Neckar) támogatásával készült.

¹ Wolff, Karl: *Das Genossenschaftswesen im Land und Stadt*. In: Wolff, Karl: *Schriften und Reden*. Hrsg. von Michael Kroner. Bukarest, 1976. 192–200. 192.

² A szászok mezőgazdaságára az 1910-es években sokan úgy tekintettek, mint a mezőgazdaság átalakításának mintájára. Vö. Enesei Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Budapest, 1910.

³ Vö. pl. Bodor Antal: *Az erdélyrészi pénzintézetek*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 924–937.; Barabás Endre: *A nemzetiségi bankok székelőföldi actiója*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 815–825.; *Nemzeti pénzintézetek*. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. (1904) 864–867.

⁴ 1900-ban például a szászok közt a birtokkal rendelkező napszámosok száma 3434 volt, és ez az összes birtokos 10.2 százalékát tette ki. Birtoktalan napszámos ennél is kevesebb volt. Jekelius, August: *Die Bevölkerung und Berufsstatistik des ehemaligen Sachsenlandes*. Hermannstadt, 1908. 236.

Figyelembe véve, hogy a szászok háromnegyede falun vagy mezővárosban élt, valamint a városi lakosság nem elhanyagolható része is a mezőgazdasági népességhez tartozott,⁵ nem meglepő, hogy az agrárium, elsősorban a falusi lakosság problémái élénken foglalkoztatták politikusaikat és értelmiségieiket. Számarányuk csökkenése a szászföldi községekben a kivándorlás, elsősorban a mezőgazdaság gondjaira és a hitel hiányára vezethető vissza – vélték. Ezért falusi közösségeik megerősítése fontos nemzetpolitikai⁶ feladatnak minősült. Már az 1860-as években kísérletek történtek a tartós megoldásra. Az egyik – 1865-ben kidolgozott – terv szerint a *Nationsuniversität* közjogi státuszát kihasználva külföldi kvázi-államkölcsönt vettek volna fel.⁷ A másik terv, amelynek előképe már az 1863–1864-es nagyszebeni országgyűlésen szóba került, ifj. Josef Bedeus nevéhez fűződött. Ő a németországi és kelet-közép-európai földhitelintézetek mintájára tervezett egy pénzintézetet, amely csak jóval később, 1872-ben kezdhette meg működését.⁸ Az új intézet sem oldotta meg a problémákat, mivel hiteleit főként középbirtokosok és városi háztulajdonosok vehették igénybe, és nem rendelkezett megfelelő hálózattal sem ügyfelei kiszolgálására.⁹

Új megoldást kellett tehát keresni, annál is inkább, mivel a szász parasztság megerősítése egyre inkább elengedhetetlennek tűnt a románság térnyerésének megállításához is. A szász politikusoknak, gazdaságpolitikusoknak a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár vezetője, Karl Wolff és ifj. Josef Bedeus, a földhitelintézet vezérigazgatója köré csoportosuló köre egy Magyarországon új formában, a Raiffeisen-típusú hitel- és mezőgazdasági szövetkezetekben vélte megtalálni az ehhez megfelelő eszközt.

Tanulmányomban arra keresem a választ: miért ezt a formát választották a szászok? Hogyan szervezték meg szövetkezeteik hálózatát? Mindez hogyan kapcsolódott a szász nemzetpolitika és a szász politikai program változásához?

A probléma eddig nem került tartósan sem a banktörténeti, sem a kisebbségekkel foglalkozó kutatások homlokterébe. A hitelszövetkezetek problémaköre talán a magyar banktörténetírás legkevésbé kutatott részterülete.¹⁰ Az elsősorban banktörténeti megközelítésű

⁵ Jekelius: *Die Bevölkerung u. Berufsstatistik des ehemaligen Sachsenlandes* 11, 185.

⁶ Nemzetpolitika alatt értem egy magát nemzetként vagy nemzeti kisebbségként definiáló közösség azon célkitűzéseinek és cselekvéseinek rendszerét, melyeknek célja a csoport modern nemzetként való létezése feltételeinek megteremtése, illetve annak biztosítása. A nemzetpolitika ebben az értelmezésben nem egyszerűen modernizációs politika, hanem kizárólag az adott közösségre irányuló és a más nemzetektől való elkülönülés elemét is magában foglaló politika, melynek végső célja a csoport mint specifikus közösség kohéziójának védelme.

⁷ Vö. *Ueber das Project des National-Anlehens zur Hebung der Gewerbe und des Ackerbaues im Sachsenlande*. Hermannstadt, 1868. A kölcsön összege 2 millió forint lett volna, 5% kamattal, 20 vagy 30 éves törlesztéssel.

⁸ Vö. Schobel, Josef: *Die siebenbürgisch-sächsische Landwirtschaft vom 18. bis Mitte des 20. Jahrhunderts*. In Nögler, Thomas–Schobel, Josef–Drottleff, Karl: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft*. Bukarest, 1984. 52–182, 107.; Dr. Rudolf Rösler: *Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, é. n., 15–17.; Teutsch, Friedrich: *Josef Bedeus von Scharberg*. Hermannstadt, 1896. 5–6.; *Josef Bedeus von Scharberg d. J.* In: *Schriftsteller-Lexikon der Deutschen in Siebenbürgen* IV. köt. Hrsg. von J. Trausch, Fr. Schuller, H. A. Hienz. Köln–Wien, 1983. 23–34.

⁹ Ezt még tetézte, hogy nem sokkal az alapítást követte az 1873-as tőzsdekrach, ami ugyan a földhitelintézeteket kevésbé érintette, de a fő forrásukul szolgáló záloglevelek elhelyezését nehezítette. Vö. Egry Gábor: *Az 1873-as tőzsdekrach és gazdasági válság hatása a magyarországi hitelszervezetekre*. *Történeti Sz.* 3. évf. (1995) 1–2. sz. 65–144.

¹⁰ Jellemző, hogy Tomka Béla összefoglaló munkájának bibliográfiájában csak elvétve található a hitelszövetkezetekkel foglalkozó munka, a felsorolt művek elsősorban nagyobb keretbe ágyazottan érintik a problémát. Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest, 2000. 169–183.

munkák rendszerint átfogóan, aggregált mutatóik alapján foglalkoznak kvantitatív elemzésükkel, vagy éppen azt próbálják megragadni, milyen helyet foglaltak el, illetve milyen szerepet játszottak a szintén átfogóan vizsgált bankrendszerben.¹¹ Tekintettel azonban viszonylag kisebb súlyukra, illetve szétaprózottságukra, ekkor is csupán érintik őket. Hasonlóan keveset foglalkozott a magyar banktörténetírás egy másik megközelítési lehetőséggel, a nemzetiségi bankok, illetve a nemzetek és „bankjaik” viszonyának vizsgálatával.¹² Számos esetben ismereteink ma sem terjednek túl mindazon, amit a századfordulón született tanulmányokból és röpiratokból tudunk. Eközben a román, illetve a szlovák történetírás alapvető monográfiákat produkált, még akkor is, ha azok beállításai, elsősorban a román szerzők esetében, sokszor elavultak, és a 20. század fordulóján keletkezett mítoszokat reprodukálják.¹³ A szász szövetkezetekkel is főként a román szerzők foglalkoztak, hiszen a román hitelszövetkezeti mozgalom éppen azok mintájára jött létre. Nem meglepő, hogy perspektívájukat is meghatározza a román szövetkezeti mozgalom, a szász Raiffeisen-mozgalmat is elsősorban annak tükrében vizsgálják.¹⁴ A szász történetírásban sem dolgozták fel alaposan a szász hitelszövetkezetek problémakörét. A két világháború között született néhány közgazdasági munka¹⁵ mellett főként a mozgalom atyjának tekinthető Karl Wolff életével foglalkozó vagy éppen a Raiffeisen-egyletek alapításának bázisául szolgáló Nagyszebeni Általános Takarékpénztár történetét feldolgozó munkák érintik a kérdéskört.¹⁶ Azonban ezek sem lépnek túl az aggregált mutatók egyszerű elemzésén, illetve Wolff megnyilatkozásainak bemutatásán.

El kell ismerni, a probléma akár csak részleges feldolgozására vállalkozónak nincs egyszerű dolga. A forrásadottságok ugyan nem rosszak, de kiemelkedőnek sem mondhatók. Az egyes egyletek, illetve az ernyőszervezetül szolgáló *Verband Raiffeisenischen Genossenschaften* iratai rendszerezetten nem találhatók meg levéltárban, bár nem zárható ki, hogy a Nagyszebeni Állami Levéltár állagaiban fellelhető lenne számos releváns do-

¹¹ Ilyen, a hitelszövetkezetekkel érthetően keveset foglalkozó munka például: Tomka Béla: *A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban 1880–1931*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 655–681. vagy Kövér György: *Struktúráról a rendszerig*. In Uő.: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Nagyítás szociológiai könyvek 43. Budapest, 2002. 243–253.

¹² A gazdaságtörténeti megközelítésű tanulmányok közül megemlíthető Tóth István: *Szlovák hitel-egyletek a századfordulón*. Aetas, 1992. 4. sz. 62–69., a politikatörténetiek közül Szász Zoltán: *A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére a századfordulón*. Századok, 100. évf. (1966) 118–137.

¹³ Egy nemrég megjelent tanulmánykötet írásai a bibliográfiára vonatkozóan is jó tájékoztatást adnak. Drecin, Mihai D. (Coord.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867–1918)* vol. II. Cluj-Napoca 2001.

¹⁴ Az elsők közül kiemelendő Nicolae Petra máig idézett munkája: Petra, Nicolae N.: *Băncile românești din Ardeal și Banat*. Sibiu, 1936. A modern művek közül alapvető Drecin, Mihai D.: *Banca „Albina” din Sibiu*. Cluj-Napoca, 1982. A legújabbak közül Lucian Dronca egy egész fejezetet szentel az észak-erdélyi román hitelszövetkezeteknek, igaz, elemzésében összekeveri a Schulze-Delitzsch típusú és a Raiffeisen-féle szövetkezetek jellemzőit. Dronca, Lucian: *Din politica financiară a românilor ardeleni. Banca „Economul” din Cluj (1886–1918)*. Cluj-Napoca, 1999. 68–89.

¹⁵ Például Heimberger, Filip: *Cooperația săsească sistem Raiffeisen din Ardeal. Teză pentru doctorat în drept. Secțiunea politico-economică*. Cluj, 1939.

¹⁶ Wächter, Ernst: *Dr. Carl Wolff. Idei și fapte economice. Teză pentru doctorat în drept. Secțiunea politico-economică*. H. n. [Sibiu], é. n. [1940]; Carl Göllner: *Karl Wolffs politisches und wirtschaftliches Wirken*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 16. évf. (1973) 1. sz. 5–36.; Klein, Christoph: *Anvertraute Pfunde. Gustav Adolf Klein und die Hermannstädter allgemeine Sparkasse*. Köln–Wien–Weimar, 1995. 6–24.

kumentum.¹⁷ A kutató tehát elsősorban a nyomtatásban megjelent anyagokra támaszkodhat, mindenekelőtt a Verband közgyűléseiről készült jelentésekre és beszámolókra, melyek rendszerint tartalmazzák az egyes szövetkezetek elkülönített mérlegadatait és esettanulmányokat a szövetkezetek tevékenységéről, valamint a sajtóanyagra, elsősorban a *Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen* és a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* évfolyamaira. Az itt megjelent cikkek előnye, hogy nemcsak a gazdasági problémákat taglalják alaposan és azóta elveszett forrásokra (főként saját felmérésekre, helyszíni kutatásokra) alapozva, hanem a társadalmi vonatkozásokkal és a célkitűzésekkel (a nemzetpolitikai vonatkozásokkal) is jelentős terjedelemben foglalkoznak, és lehetővé teszik, hogy megkíséreljek válaszolni a fentiekben megfogalmazott kérdésekre.

Az erdélyi Raiffeisen-mozgalom születése

Az erdélyi hitelszövetkezetek alapítása az erdélyi szász falusi társadalom problémáira adott válasz volt, azokban gyökerezett. Ezzel együtt illeszkedett a Monarchia területén fokozatosan elterjedő németországi eredetű falusi szövetkezeti mozgalomba, miközben magyarországi előzményei is voltak. A mozgalom névadója és alapítója Friedrich Wilhelm Raiffeisen, a Poroszország rajnai tartományában fellépő Neuwied polgármestere, aki az első falusi segélyegyletet 1847-ben alapította. A következő években szomszédos településeken hozott létre hasonló intézményeket, majd az 1860-as évektől, immár kifejezetten hitelszövetkezetek alapításával, a mozgalom gyors ütemben terjedt Németországban.¹⁸ 1888-ban már 391 hitelszövetkezet és 46 000 tag tartozott a németországi szövetkezetek kötelékébe.¹⁹

Az általa felállított falusi szövetkezetek – a hitelszövetkezetek mellett fogyasztási és beszerzési, mezőgazdasági gépbeszerzési, pinceszövetkezetek tartoztak ide – a tagok közös korlátlan felelősségén alapultak. Ennek megfelelően minden tag egész vagyonával szavatolt a szövetkezet tevékenységéért, ami jelentősen növelte az intézmény hitelképességét. A tagság feltétele viszonylag kis összegű üzletrész befizetése volt. A szövetkezet működési köre korlátozott volt, általában egyetlen településre terjedt ki. A kedvező beszerzési feltételekben a tagok részesültek, míg a hitelezés és betétgyűjtés általában mindenki számára nyitott volt, bár esetenként eltérő feltételekkel.

A szövetkezetek ideológiája a keresztény eszméken alapult, a felebaráti szeretetet és az önségélyt kívánta kiterjeszteni. A közösségi összefogás szintén hangsúlyos szerepet kapott az antikapitalista felhangokat sem nélkülöző mozgalomban.²⁰ Az 1880-as évekre a szövetkezetek a szociáldemokrácia képviselte szocializmussal szemben a kapitalizmusra gyanak-

¹⁷ Hasonló a helyzet a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár irataival 2003 májusában, ottjártamkor azt a tájékoztatást kaptam, hogy nincs az állományhoz leltár, ezért nem kutatható.

¹⁸ Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977. 223.

¹⁹ Raiffeisen életére ld. Faßbender, Prof. Dr. Martin: *F. W. Raiffeisen in seinen Leben, Denken und Wirken im Zusammenhange mit der Gesamtentwicklung des neuzeitlichen Genossenschaftswesens in Deutschland*. Berlin, 1902.; Seelmann-Eggbert, Erich Lothar: *Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk*. Stuttgart, 1928.; legújabbban Klein, Michael: *Leben, Werk und Nachwirkung des Genossenschaftsgründers Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888)* Köln, 1999.; Wolff, Karl: *Raiffeisen*. Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt (a továbbiakban: SDT) 4338. sz. XV. évf. 1888. márc. 17. Az 1888-as adatok forrása: *Die Raiffeisen'schen Darlehenskassen*. SDT 4449–4450. sz. XV. évf. 1888. július. 30–31.

²⁰ A németországi Verband 1888-as jelentésében Theodor Cremer ügyész kiemeli a nagytőke elleni harcot. *Die Raiffeisen'schen Darlehenskassen*. SDT 4449–4450. sz. XV. évf. 1888. július. 30–31.

vással tekintő, a keresztény eszméken nyugvó keresztényszocializmus zászlóvivőivé és egyben a keresztényszocialista eszmék gyakorlati megvalósításának terepeivé váltak.

A szövetkezeti eszme Magyarországon nem a szász Raiffeisen szövetkezetekkel jelent meg. Az első Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek és azok különböző variánsai már az 1850-es években megalakultak. Mivel azonban ezek az elsősorban városi intézmények főként a kisipar és a kiskereskedelem gondjainak megoldására születtek, a mezőgazdaság hitelproblémáin nem segítettek. Ezt csak fokozta a nyereségérdekeltség előtérbe helyezése a működés során. Ezért már az 1870-es évek közepén a Kisbirtokosok Földhitelintézetének keretében – gróf Festetich Pál elnök, Végh Ignác vezérigazgató és többek közt Lónyay Menyhért részvételével – alakult előkészítő bizottság. Ez tervet dolgozott ki szövetkezeti alapon megalakítandó jelzálogintézet létrehozására, mely köré országos hitelszövetkezeti hálózat szerveződne. A tervezetet 1875 végén benyújtották a kormányhoz. A kormány Csemegi Károlyra, az igazságügy-minisztérium államtitkárára bízta az ügyet. Egy sor anketon vitatták meg a szakértők és politikusok a tervet, sőt külföldi szakértők véleményét is kikérték²¹ – ők jórészt pártolták a Raiffeisen alapon megvalósuló intézet ötletét –, majd a javaslat a kormány elé került. 1877 áprilisában egy kormányülésen elfogadták azt, és a szükséges törvényjavaslatot benyújtották az országgyűléshez. A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetéről szóló törvény végül csak 1879-ben lépett életbe, és ezután jöhetett létre maga az intézet.²²

Végül az eredeti tervek nem valósultak meg. Nem sikerült kiépítenie a szövetkezetek szükséges hálózatát, az alapszabályba pedig a Schulze-Delitzsch szövetkezetekhez közelebb álló – a tagok felelőssége korlátozott, csak üzletrészüik ötszöröséig terjed; az üzletrész nagyságú, 100 forint értékű – rendelkezések kerültek. Ilyen feltételek mellett a falusi szövetkezetek alapítása nem járt komoly eredményekkel, mert a tagság csak kevesek számára volt elérhető, és ennek következtében, valamint a korlátozott felelősség miatt a megalakuló hitelszövetkezetek nem rendelkeztek megfelelő biztosítékkal, és nem váltak kellően hitelképesé.²³

Nem meglepő, hogy elsősorban meglévő pénzügyintézetekkel kötött szerződések révén próbálta a bank a szükséges vidéki hálózatot létrehozni. Majd amikor ez sem bizonyult megfelelőnek, maga kezdte hiteleit elhelyezni. Így működésének hatékonyságát korlátozta a megfelelő hálózat és a helyismeret hiánya, és az eredeti elképzelésekkel szemben elsősorban a formális kritériumokat helyezték előtérbe a hitelkérelmek elbírálása során.

²¹ Wehler, Albert: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarns und deren Ursachen und Abhülfsmittel*. H. n. [Lipscse], é. n. [1877]

²² Az intézet alapítástörténetét részletesen tárgyalja Hunyady Ferencz: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötvenéves működése 1880–1929*. H. n. [Budapest], é. n. [1929.], sajnos a Kisbirtokosok Földhitelintézete vezetőjeként büntetőeljárás alá vont Végh Ignácot a szerző meg sem említi az intézet történetét taglalva. Kevésbé részletes, de használható, és Végh szerepét is tárgyalja Galgóczy Károly (szerk.): *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának emlékkönyve*. H. n., 1905. Foglalkozik a célkitűzésekkel Wehler: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarns und deren Ursachen und Abhülfsmittel*, valamint Dr. Kakujay Gyula: *A kisbirtoki hitel szervezése a Kisbirtokosok Országos Földhitelegyesülete és az ezzel szövetséges mezőgazdasági előleg-egyletek által*. Budapest, 1876.

²³ Az alapítási szándékozott hitelszövetkezetek az alapszabályokban foglalt hitelbírálati szempontok érvényesítésével így is jelentős lépést tehettek volna a falusi hitelviszonyok javítása felé. A bírálat a következők alapján történt volna: 1. (a hitelkérő) Gazdaságát rendesen vezeti-e, a kölcsönre szüksége van-e? 2. Eddigi erkölcsös élete és munkássága alapján a hitelt várhatóan visszafizeti-e? 3. A jelzálogul ajánlott birtok becsértéke. *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonöt éves fennállásának emlékkönyve*. II. rész 278 skk.

Ezért indulása után nem sokkal újabb kezdeményezés indult ki, ezúttal az agrárius körök gyűjtőhelyéről, az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettől. Előbb szövetkezetek alapítását sürgették, sikertelenül, majd pályadíjat tűztek ki ezzel foglalkozó közgazdasági munkára,²⁴ végül a tettek mezejére lépve szövetkezetek alapításába kezdtek. Miután lefordították és megjelentették Raiffeisen munkájának negyedik kiadását,²⁵ 1885-ben megalapították a Pestvármegyei Központi Hitelszövetkezetet gróf Károlyi Sándor és Hajós József vezetésével, majd az első falusi szövetkezetet 1886-ban Mácsán.²⁶ Mindkettő a Raiffeisen-féle elveken alapult, és a hazai Raiffeisen-mozgalom első intézetei közé tartoztak. A működést a németországihoz hasonló eszmék vezérelték. Ezek szerint a szövetkezetek célja nem kizárólag a gazdasági élet fellendítése, legalább ilyen fontos a résztvevők erkölcsének emelése, a parasztok, kisiparosok „gazdasági jellemének” fejlesztése. Így a pénzkereskedelemben is megvalósulhat az erkölcsi eszmény. S a szocialista eszmével szembeni alternatívát is jelentik. Ahogy Bernát István megfogalmazza: a szocialisták az államot mindenhatóvá téve akarják a tőkét legyőzni, míg a szövetkezetek célja az önsegély, az egyén erkölcsi regenerációja²⁷ (és a megromlóban lévő falusi közösségek újrászervezése – E. G.).

Mire a magyar politikusok életet lehettek az évtizedes elképzelésekbe, már megalakultak az első szövetkezetek Erdélyben. Az alapítást a szászok közt is viták, majd alapos előkészületek előzték meg. Ezek során döntöttek a mozgalom célkitűzéseiről, szervezésének kérdéseiről, sőt elhelyezték azt a nemzeti mozgalom keretei közt is.

A szászok még 1872-ből származó politikai programja – az ún. medgyesi szász program – csak keveset foglalkozott a gazdasági–társadalmi problémákkal.²⁸ A program lényege Szászföld közjogi különállásának megtartása és erre alapozva szász autonómia kialakítása. A gazdasági problémákkal kapcsolatban elsősorban az adócsökkentést és az adóreformot emelte ki, de szükségesnek tartotta az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a népoktatás támogatását is. Az önsegélyen alapuló szövetkezetek támogatására (ekkor már minden jelentősebb szász városban működött Schulze-Delitzsch szövetkezet) elégségesnek tekintette a program azok vagyonának „mindennemű bélyegkötelezettség és adófizetés alóli mentesítését”.²⁹ Ez a dokumentum a gazdasági kérdések taglalásában nem lépett túl más korabeli pártok programjain, és azokhoz hasonlóan a közjogi problémákra koncentrált. Az 1881-es választásokra kiadott, a nemzeti programot választási programként aktualizáló pontok³⁰ szintén közjogcentrikusak. A kiegyezés függetlenségi indíttatású revízióját elvetve síkra szállnak a municipális autonómia védelméért a további központosítással szemben. Gazdasági elképzelésként megint csak az adócsökkentést foglalják magukban.

Ezek alapján világos, hogy a szászok alapvető politikai céljai még az 1880-as évek elején is a nemzeti autonómia biztosítására irányultak. Királyföld felosztása után legalább a községi és municipális önkormányzat meglévő intézményeit biztosítani kívánták a maguk számára. Nem véletlen, hogy a választójog szabályozása kapcsán a medgyesi programban

²⁴ A győztes a következő munka lett: Schmidt József: *A magyar gazda hitele*. Budapest, 1886.

²⁵ Raiffeisen, F. W.: *A hitel-szövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására. Gyakorlati útmutatás az ily szövetkezetek alapítására*. Ford.: Dr. Szabó Ferencz és Pólya Jakab. Budapest, 1885.

²⁶ Bernát István: *Gazdasági szövetkezés hazánkban*. Budapesti Szemle, 1891. 445–455. Figyelemreméltó, hogy a szerző említést sem tesz az erdélyi szászok hitelszövetkezeteiről.

²⁷ Bernát: *Gazdasági szövetkezés hazánkban*, 447–449.

²⁸ Magyarul közölte Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez magyarországon a dualizmus korában*. I. köt. Budapest, 1952. 334–338.

²⁹ Kemény: *Iratok*, I. köt. 336.

³⁰ Kemény: *Iratok*, I. köt. 646–648.

a következőket találjuk: „az aktív választójog lehető leg szélesebb kiterjesztése mellett a birtoknak, a szellemi képzettségnek és az erkölcsi kiválóságnak meg kell adni az illető súlyt”.³¹ A szászok számára a census azt jelentette, hogy román többségű választókerületeikben és a *Nationsuniversität*-ben is megőrizték fölényüket.

A politikai program színfala mögött azonban egyre határozottabban jelentkezett a gazdasági–társadalmi problémák saját erőből történő kezelésének igénye. A Bodenkreditanstalt alapítása, a Landwirtschaftsverein folytonos aktivitása, a mezőgazdasági és iparosiskolák felállítása – melyek mögé a szász társadalom egységesen felsorakozott, és azt a *Nationsuniversität* vagyonából és a szász vállalkozások (elsősorban pénzintézetek) révén támogatta – jelzik,³² hogy a szászság és vezetői reagáltak a kor kihívásaira, a változó viszonyokra. Mindez értelemszerűen nyert nemzeti színezetet is, mivel az új intézmények a meglévő szász intézményi háló részeivé váltak. A mezőgazdasági iskolák a Landwirtschaftsverein keretében működtek, az ipariskolákat a helyi iparegyletek működtették.

Ez a folytonos gazdasági aktivitás jelentette a megfelelő alapot a falusi hitelszövetkezetek alapításához, illetve az arról kibontakozó vitához. Az 1880-as évek elején, miután a meglévő pénzintézetekről – Bodenkreditanstalt, Brassói és Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, hitel- és előlegegyletek – egyértelművé vált, hogy nem képesek a falusi hitelproblémák megfelelő kezelésére, elkezdődött a megoldás keresése. A különböző tervek legfontosabb közös vonása volt, hogy az önsegélynek szántak igen komoly szerepet.

Dr. Moritz Schuster, a Bodenkreditanstalt felügyelőbizottságának tagja és több ízben elnöke³³ kifejezetten pénzügyi oldalról foglalkozott a kérdéssel. Az önsegélyt mint a személyi hitel megteremtésének lehetőségét az első helyre tette a teendők közt. Emellett az élethosszig törlesztendő jelzáloghitel bevezetését javasolta, valamint a talajjavítási kölcsönök különválasztását az egyéb jelzáloghitelektől. Ezeket időben korlátozott járadékként javasolta rávezetni a tulajdoni lapra.³⁴

A mezőgazdasági problémákkal kapcsolatban a pénzintézeti rendszer más részeinek szükséges átalakításával foglalkozott a neves statisztikus és országgyűlési képviselő, Oskar Meltzl a Landwirtschaftsverein 1883-as beszercei közgyűlésén tartott előadásában, melyet a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, a Szász Néppárt félhivatalos orgánuma szerkesztői bevezetéssel kiegészítve közölt.³⁵ A bevezetés Meltzl megállapításait már a nemzeti mozga-

³¹ Kemény: *Iratok*, I. köt. 337.

³² A mezőgazdasági iskolák alapítására lsd. Acker, Hans: *Die Regelung der Agrarverhältnisse in Sachsenland und die Gründung und Förderung der sächsischen Ackerbauschulen durch die Nationsuniversität*. In: Kessler, Wolfgang (Hrsg.): *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*. Köln-Wien, 1990. 301–306.; Az ipariskolák alapítására lásd Binder, Oto: *Die sächsischen Gewerbelehrlingsschulen*. In: Kessler (Hrsg.): *Gruppenautonomie*. 321–352.; Mindkettőt érinti Walter König: *Thesen zur "Bildungsrevolution" bei der siebenbürger Sachsen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*. Köln-Wien-Weimar, 1996. 273 skk.; 1871-ben 9 ipariskolát alapítottak, elsőként Besztercén, majd Szentágotán, Szászvárosban, Nagyszebenben, Brassóban, Medgyesen, Szászsebesen, Kóhalmon, Segesvárott. A beszerceit támogatta a Nationsuniversität, a városi tanács, a helyi szövetkezetek, az evangélikus presbitérium, Karl Koller fényképész, a helyi hitel- és előlegegylet, a Distriktsparkassa, sőt a kormány és a 31. királyi honvéd gyalogezred is. A szintén 1871-es alapítású 3 mezőgazdasági iskola Medgyesen, Besztercén és Brassóban, majd később Barcaföldvárrott kapott helyet. Ezeket támogatta a Nationsuniversität és külön az egyes szász községek. A barcaföldvári birtok megvételehez a Brassói Általános Takarékpénztár nyújtott támogatást.

³³ Ezzel kapcsolatos iratait lásd Arhivele Statului. Sibiu, Colecție Bruckenthal Z 1–7. dosar 37.

³⁴ Dr. Schuster, Moritz: *Ein Vorschlag zur Lösung der Agrarfrage*. H. n., é. n.

³⁵ Meltzl, Oskar: *Ein Wort über Sparkassen*. SDT 2950–2952. sz. X. évf. 1883. aug. 30–szept. 1.

lom és a formálódó új szász nemzetpolitika keretei közt próbálja elhelyezni. Eszerint a szász népnek minden erővel az anyagi gyarapodáson és a gazdasági haladáson kell munkálkodni, hogy újra a birodalom valódi kultúrtényezőjévé váljon. Ha ez nem sikerül, megkérdőjeleződik a szászság létjogosultsága, igazuk lesz az azt vitatóknak. A szellemi élet, az irodalom, a tudomány, a művészet csak a „gazdasági jólét fájának virága, és minél erősebb, egészségesebb a törzs, annál teljesebb és gazdagabb a virág”. A szászok csak magukra számíthatnak, de a tudat, hogy mindent magának köszönhet a nép, csak növeli öntudatát és tetterejét. Minél egyenlőtlenebbek az erőviszonyok a különböző nemzetek közt, annál dicsőségeesebb a győzelem, mely nem egyéb, mint a tartós nemzeti lét és haladás. A küzdelem sikeréhez minden egyén kötelessége – a besztercei Vereinstage³⁶ határozatai értelmében is – együttműködni.³⁷ A cikk a korábbi politikai programoktól alapjában eltérő nemzetpolitikai elképzeléseket fogalmaz meg. Legfontosabb ezek közül a szászok újraszervezésének igénye az egyleti mozgalom révén. Az önszerveződés és az önsegély ebben a felfogásban szorosan összetartozó fogalmak. A polgári jogrend kínálta lehetőségek kihasználásához azonban elengedhetetlen feltétel az anyagi alapok megteremtése, amire a gazdasági fejlődés adhat lehetőséget. Csak ennek révén finanszírozható a szászság egész kulturális élete, intézményrendszere. Nem számít segítségére sem az államtól, sem Németországtól, sem a nagynémet mozgalmaktól. A szászság történeti elhivatottsága melletti kiállás egyszerre kapocs a nemzeti mitológiához, és olyan mozgósító erejű jövőkép az újra a civilizáció élvonalába emelkedő, kultúrmisszióját beteljesítő kis nemzetről, melynek megvalósítása megéri a fáradságot.

Mindezekhez képest Meltz fejtegetései szárazak és nem túl lelkesítőek. De a takarékpénztárak szükségszerű átalakulásáról kifejtett nézeteinek megvalósulása a falusi hitelszövetkezetek alapításának előfeltétele volt. Az előadásban javasoltak lényege, hogy a takarékpénztáraknak meg kell változtatniuk statútumaikat, és új üzletágként foglalkozniuk kell váltóleszámtólással és lombardhitelezéssel is. Az érvek egy része banktechnikai jellegű. Felhívja a figyelmet a látra szóló takarékbetétek és a belőlük nyújtott jelzáloghitelek lejáratára összhangjának hiányára, ami veszélyezteti az intézetek fizetőképességét. Szól a jelzáloghitelezés kockázatairól is, melyek szerint nem kisebbek, mint a váltóleszámtólás vagy a lombardírozás veszélyei.³⁸ Az érvek másik része az új üzletek előnyeivel foglalkozik, és a megváltozott viszonyokra épít. Azt fejtegeti, hogy az 1880-as évek társadalmi és gazdasági jelentős mértékben különbözik az alapítás korának viszonyaitól. A változásra eddig az intézmények nem reagáltak, ezért az élesedő versenyben egyre inkább lemaradnak, miközben a betétek egy részét csak alacsony kamatozású állampapírokban tudják elhelyezni, ami előnytelen konstrukció.³⁹ Végül örömmel említi, hogy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár az év folyamán módosította alapszabályát, és engedélyezte, hogy a rendelkezésre álló tőkét hitelképes pénzintézetek váltóinak leszámítolására fordítsák. Meltz természetesen az üzlet további kiterjesztését javasolja, mint ahogy elégtelennek minősíti a Brassói Általános Takarékpénztár választotta megoldást, egy kölcsönös felelősségen nyugvó Kreditverein létesítését. Elképzelései ugyan nem kötődnek szorosan a falusi hitelszövetkezetek-

³⁶ A Vereinstage évente mindig más városban megrendezett esemény volt, ahol a különböző szász egyletek képviselői összegyűltek, és ünnepélyes keretek közt tartották közgyűléseiket. A szász nemzet összetartozásának és egységének demonstrációja, ahol szinte minden szász település képviselte magát.

³⁷ Vö. Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

³⁸ Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

³⁹ Meltz: *Ein Wort über Sparkassen*.

hez, de az azok létrehozásához elengedhetetlen intézményi háttér megteremtését jelentették.

Szintén a nemzetpolitika változására utal az a vita, mely Guido Baußnern, a szentágotai választókerület magyarbarát, szabadelvű párti (egykori ifjúsász) képviselőjének választóihoz írott nyílt levele nyomán bontakozott ki. Baußnern ebben az EMKE, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület támogatására szólította fel a szászokat. Szerinte a magyar állam-eszmét el kell fogadni, mert az biztosítja a municipális és községi autonómiát, a nyelv szabad használatát, az oktatás és az egyház önállóságát. A magyarokkal kötött szövetség az egyetlen lehetséges védelem a románok terjeszkedésével szemben.⁴⁰ Ellenfelei azonban nem lelkesedtek sem az EMKE-ért, sem a magyar–szász szövetségért.⁴¹ Ezzel szemben szerintük a román terjeszkedés (a német kifejezés a *Walachisierung*) elsősorban gazdasági folyamat, csak a szászok gazdasági megerősödése állíthatja meg. A gazdasági szervezet megerősítése, a földműves, a kereskedő, az iparos szorgalma és nem „manifestumok, országgyűlési beszédek, vezércikkek képesek a románosodás rémképét elűzni”.⁴² Mindez nem csak a szászoknak a magyar politikai elittel kapcsolatos csalódottságát jelzi, hanem a mind kilátástalanabb szimbolikus politizálástól való elfordulást is.

Eközben a Landwirtschaftsverein keretében, ha nem is rendszeresen és szervezeten, de folyamatosan zajlott a szász vidékek állapotának felmérése is. Ezek a résztanulmányok – melyeket egyleti tagok, lelkészek, tanítók éppúgy végeztek, mint jogi végzettségű értelmiségiek, és amelyek a feltárt problémák megoldását is keresték – segítették a végső döntés meghozatalát.

Jellegzetes példája ennek a Siebenbürgisch–Deutsches Tageblattban megjelent tanulmány a Nagyszebenhez közeli Rét-árok menti településekről.⁴³ Ezek a viszonylag jómódú, egykor tiszta szász településeken a román és cigány betelepülések nyomán egy kivételével kisebbségbe kerültek a szászok.⁴⁴ A népszaporulat alacsony volt, ennek a szerző szerint éppúgy lehettek gazdasági okai, mint erkölcsi-szokásbeliek. Mivel azonban a románok száma is csökkent, az előbbi okokat sokkal fontosabbnak vélte. A tanulmány – társaihoz hasonlóan⁴⁵ – alapos képet rajzolt a szász falvak viszonyairól, helyzetéről. A falu területé-

⁴⁰ *Bemerkungen zum offenen Schreiben Beußnern's*. SDT 3551–3553. sz. XII. évf. 1885. aug. 19–21. Az EMKE szála volt a szász vezetők szemében, mivel a magyarosítás eszközeit látták benne. Az ellenérzést csak fokozták a magyar kormány olyan akciói, mint például az erdélyi hadiszállítások elosztásának az EMKE-re bízása. Lsd. *Armeelieferungen und Magyarisierungsverein*. SDT 4068. sz. XIV. évf. 1887. április 30; *Der siebenbürgische Magyarisierungsverein und die Armeelieferungen*. SDT 4071. sz. XIV. évf. 1887. május 4.

⁴¹ A szövetség kérdése immáron gazdasági együttműködés keretében 1911–12 fordulóján újra megfogalmazódott. Ekkor Dr. Papp Géza, az „altruista bank” vezérigazgatója a telepítések során magyar–szász közös intézet megszervezését javasolta románellenes éllal. Vö. *Bericht über die Hauptversammlung des Bodenschutz-Vereins in Kronstadt vom 4. November 1912*. H. n., é. n. 19–20.

⁴² *Bemerkungen zum offenen Schreiben Beußnern's*. SDT 3552. sz. XII. évf. 1885. aug. 20.

⁴³ Dr. F. T.: *Ein Bild aus dem wirtschaftlichen Leben der Siegelbachgemeinden (ein nichtgehaltener Vortrag)*. SDT 4527–4532. sz. XV. évf. 1888. okt. 28–nov. 3. A tanulmány még 1886, a rothbergi (magy.: Versmart, rom.: Roşia) hitelszövetkezet megalakítása előtt készült.

⁴⁴ Burgberg (magy.: Vurpód, rom.: Vurpăr) 1670 lakosból 826 (49,59%), Kastenholz (magy.: Hermány, rom.: Caşelţ) 518 – 229 (44,2%), Neudorf (magy.: Szászújfal, rom.: Nou) 850 – 339 (39,9%), Rothberg 837 – 406 (48,5%), Thalheim (magy.: Dolmány, rom.: Daia) 388 – 207 (53,4%)

⁴⁵ Vö. például Frölich, Joseph: *Bevölkerungs- und Besitzverhältnisse in den Landgemeinden des Schäßburger Bezirkes*. Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen, XXIII. évf. (1895) 15. sz. (a továbbiakban: LdwBl); Rampelt, Johann: *Volkswirtschaftliche Zustände in den Landgemeinden des Mediascher Landwirtschaftlichen Bezirksvereins*. LdwBl, XXI. évf. (1893) 13. sz.; Schuller, Georg Adolf: *Groß-Läßeln in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1896.; *Die Gemein-*

nek legnagyobb része általában erdő, de jelentős a szántók aránya is. Az állattartás céljait a nagy kiterjedésű rétek és legelők szolgálták. A Rét-árok környéki települések az átlagos 5000 hold alatti területnél – Thalheim kivételével – nagyobbban rendelkeztek. A földek 47,12%-a közösségi birtok – községi, egyházi, iskolai –, az arány általában hasonló volt a többi szász községben is. Rendszerint az erdők és a rétek, legelők tartoztak ebbe a kategóriába. A magánbirtokokba sorolt földek döntő többsége a falvak szász lakosainak birtokában volt.⁴⁶ Az átlagos birtoknagyság 20-tól 36 holdig terjedt, jóval a szászföldi átlag felett. A gazdálkodás elmaradott, általában háromnyomásos rendszerű, a parcellák száma magas.⁴⁷ Többnyire hagyományos növényeket termeltek – búzát, kukoricát –, miközben takarmánynak csak répát, lóherét egyetlen holdon sem. A gépesítés is elmaradt a kívánatos-tól. A közös földek használata feszültséget okozott a falvakban, és ez etnikai dimenziót is kapott. A jobbára törpebirtokos vagy birtoktalan román és cigány lakosság a közös földek használatából élt, illetve napszámos vagy egyéb bér munkából. A szerző szerint ezen felül a szász gazda tartotta el napszámosát, aki disznóit a szászok által készített étellel hízlalta. Bár a problémák beállítása egyoldalúnak tűnik a cikkben, a feszültségek léte nem vitatható el.

A problémák ezekben a községekben tehát hasonlóak voltak a szászok körében tapasztalhatóakhoz. A megoldási javaslatok sem különböznek az általában felvetettektől. Az első közülük az önszegély megteremtése, Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek alapítása, melyek nemcsak mezőgazdasági célokat szolgálnak – többek közt gépbeszerzést, állatbeszerzést –, hanem a háziipar fejlesztésére is áldoznak nyereségükből. Második pontként a tagosítást javasolja a szerző, a háromnyomásos gazdálkodás megszüntetését és a takarmánynövények, főként lóhere termelését. Ezt kiegészíti a felosztott közös földekből kialakított birtokokra történő telepítés tervével. Ezzel nemcsak szeretné megfosztani vélt létalapjuktól a falvak nem szász lakosait, hanem új, betelepülő evangélikus szász családokkal a népességi folyamatokat is megfordítaná. Végül szerinte a községeknek kiegyensúlyozott költségvetésre kell törekedniük.

A tanulmány kétség kívül jól mutatja mindazokat a problémákat és félelmeket, melyek a szászföldi viszonyok szász értelmezését jellemezték. Ez az interpretáció az egyszerű gazdasági gondok mellett és azokkal összefüggésben a gazdasági–társadalmi folyamatok vélt vagy valós nemzeti tartalmát tekintette fontosnak. A Rét-árok menti települések, melyekben a szászok aránya csak kevéssel maradt el a többségtől, ennek megfelelően olyan területként jelennek meg, ahol nem egyszerűen a gazdák érdeke az előrelépés. Itt a meglévő gazdasági túlsúlyt kihasználva regenerálni kell a szász közösségeket, és meg kell menteni a szász falvakat. Figyelemreméltó, hogy a javaslatok a gazdálkodás tradícióival történő szakítást szorgalmazzák, az alkalmazkodást (sőt a községi birtok felosztásával a szász falu hagyományos közösségét is átalakítanák), miközben nem kívánják a társadalmi organizáció egyéb hagyományos struktúráit (egyház, Nachbarschaft, Schwester- és Bruderschaft) megváltoztatni. Az evangélikus szászok telepítésének terve mindenesetre éppen ezek megerősítésének jele, ők azok, akik zökkenőmentesen képesek beilleszkedni a meglévő keretek közé. A cél a korszerű gazdálkodás lehetőségének megteremtése úgy, hogy a társadalmi struktúrák a legkevésbé sérüljenek.

de Fellsdorf. in LdwBl, XXIII. évf. (1895) 9–10. sz.; *Einiges aus dem wirtschaftlichen Leben der großbauer Landbauern.* LdwBl, XX. évf. (1892) 6. sz.

⁴⁶ Burgberg 5320 hold – 89,9%, Kastenholz 1300 hold – 70,1%, Neudorf 3541 hold – 92,8%, Rothberg 2504 hold – 89,5%, Thalheim 1844 hold – 95,1%

⁴⁷ Burgberg 15221, Kastenholz 8731, Neudorf 10 777, Rothberg 9389, Thalheim 8708. Az átlagos parcellaméret jóval egy hold alatti.

A Szász Néppárt és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár Karl Wolff és ifj. Josef Bedeus körül csoportosuló vezetői és tekintélyes szász polgárok 1885 nyarán léptek a tettek mezejére. A Wilhelm Krafft kertjében tartott összejövetelek során Wolff ismertette elképzeléseit az iparúzők számára megfelelő Schulze-Delitzsch szövetkezetek helyett a falvakban létrehozandó Raiffeisen-féle szövetkezetekről, amit aztán megvitattak. A felmerült problémák közé tartozott a működéshez szükséges pénzeszközök megszerzése, a vezetésre alkalmas tanult és önzetlen emberek megnyerése az ügynek, a rendszeres üzleti kontroll biztosítása.⁴⁸

Végül még a részletek tisztázása előtt akcióbizottságot alapítottak, amely hozzáfogott a vidéki viszonyok felméréséhez. A falvakba kérdőívet küldtek a lelkészeknek, amelyben az uzsoráról tudakozódtak. Wolff több utat tett vidéken, személyes tapasztalatokat gyűjtve. Az eléjük tárul kép „rémisztó volt”. Egyforintos kölcsönre heti 10 krajcáros kamat, éves terméssel együtt elzálogosított föld, a kiperéselt must átadása a hitelezőnek egyáltalán nem számított kirívó esetnek.⁴⁹ A tapasztalatok értékelése után az akcióbizottság elérkezettnek látta az időt az alapítások megkezdésére. Mindezt azonban egy, a tapasztalatokat és terveket összegző nagy lélegzetvételű írás megjelentetése előzte meg. A Karl Wolff tollából származó, *Sind ländliche Vorschußvereine notwendig?* című cikk az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom programját jelenti.⁵⁰

Wolff az uzsorát nevezi meg mint a falusiak bajainak okozóját. Az uzsora nem küzdhető le sem törvénnyel, sem állami beavatkozással, és a kormányzat is az önszerveződést jelölte meg, mint megoldást. Ezt szorgalmazza az OMGE is, és ezért fordította le Raiffeisen könyvét. Wolff első kérdése az, hogy szükségese-e a vidéki hitelegyletek a Szászföldön. Mivel az uzsora majd minden községben jelen van, ezért a válasz feltétlenül igen. Wolff már-már apokaliptikus képet fest a falusiak kiszolgáltatottságáról, melynek oka részben a hitelhiány, részben a tudatlanság. Hiszen a parasztok sokszor fel sem ismerik a havi 4%-os kamat, a munkaszolgáltatás, a rétek kaszálása, a must átadása mögött az uzsorát. A városi takarékpénztárak és hitelegyletek nem tudnak segíteni. A takarékpénztárak csak dologi hitelt nyújthatnak, azt is csak részben, míg az utóbbiak főként tagjaiknak – városi lakosoknak – hiteleznek váltó ellenében. A falvaktól messze működnek, az ottani kis megtakarítások begyűjtése drága lenne, és sok időbe telne. A hitelbírálat hosszadalmas és körülményes.

A vidéki lakosságnak nem marad más, csak a régi mondás: „Hilf dir selbst so hilft dir Gott!” A kis takaré- és előlegegyletek alapításával elnyerhető az a hitel is, ami az egyénnek nem áll rendelkezésére, vagy romba dönti. Először is azok a kis megtakarításokat összegyűjthetik, és az elfecsérléstől megmenthetik. Másodszor a hiteligényeket kevesebb idővesztéssel és költséggel tudják kielégíteni. Harmadszor a hitelezés igazságosabb lesz, mivel a falusi lakók egymást ismerik, a birtokviszonyokkal, a lakosok tulajdonságaival, szorgalmával tisztában vannak. Mindez nem különbözik a németországi vagy éppen magyarországi elképzelésektől, Wolff azoktól nem függetlenül ugyanazt véli a hitelszövetkezetek előnyének.

⁴⁸ Schuller, Georg Adolf: *Die Raiffeisenorganisation im siebenbürgischen Sachsenlande in ihrer Entwicklung von 1885–1910*. In: Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter allgemeinen Sparcassa. Hermannstadt, 1910. 169–244. 170.

⁴⁹ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*, illetve Wolff, Karl: *Aus meinem Leben*. In: Karl Wolff: *Schriften und Reden* 78–79.

⁵⁰ Wolff, Carl: *Sind ländliche Vorschußvereine notwendig?* SDT 3587–3589. sz. XII. évf. 1885. szept. 30–okt. 2.

A létrejövő egyletek közvetlen célja az agrártermelés fejlesztése. A nyereséget ezért a tartalékalapba kerülő rész felett önálló gazdasági szervezetek alapítására érdemes fordítani. Ezek alakulhatnak gépbeszerzésre, pinceegyletként, marha- és kölcsönös tűzkárbiztosításra, szőlőkivitelre, rétgazdálkodásra, gyümölcs- és fűzfa-telepítésre, gyümölcsstermelésre, méhészetre, háziiparra. Mindegyik részterület elhanyagolt, és hiába tett már sokat ezekért a Landwirtschaftsverein, az nem elég, és sokszor pénzhány miatt nem is valósítható meg. Ezért az egyes hitelszervezetek egyben a Landwirtschaftsverein helyi egyletei is lehetnének. A nyereségből pénzre tehetnek szert, és vasárnaponként a tagok megbeszélhetnék a teendőket.⁵¹ Együttal az ipari fogyasztók száma is nőne.

A szervezet legfontosabb jellemzői szerint az egylet működési körzete egyetlen falu. Csak nagyon kis települések csatlakozhatnak egy szomszédos egylethez. A hitelkérelmek megfelelő elbírálása mellett ez lehetővé teszi a nyereségnek a helyi sajátosságok szerinti felhasználását, és a kis egyletek esetében könnyebb az irányítás és felügyelet is. Az egyletnek a tagok kölcsönös és egyetemleges, korlátlan felelősségén kell alapulnia. Ez javítja a szervezet hitelképességét, a tagokat körültekintő és gondos üzletmenetre serkenti.

A tag az üzletrész akár részletekben történő befizetésével lép be, így a különböző vagyoni helyzetű falusiak egyaránt tagságot nyerhetnek. Hiteleket elsősorban a tagoknak nyújt, csak ezt követően másoknak. Az üzletrészt takarékbetétként kell kamatoztatni, csak kivételes esetben kerülhet sor osztalékfizetésre, de a hitelkamatnál akkor sem nagyobbra. A tagokat elsősorban a közösségi érzésnek kell motiválnia, és az egylet erkölcsi ereje nagyobb, ha a tagok nem vádolhatók nyeréskedéssel. Emellett az üzemi működéshez a tőke takarékbetétekből és a kölcsönös felelősségvállalás révén felvett hitelekből áll. Mindezt kis összegű előlegekre fordíthatják, legfeljebb egyéves lejáratra, kézizálog ellenében. A kamat legfeljebb 8% lehet, kezelési költséget csak külső adósoknak számíthatnak fel. 100 forintnál nagyobb összegek esetén maximum 10 éves lejáratú éves részletekben törlesztett hitelt folyósíthatnak ingatlanjelzálog ellenében. Jelzáloghitelre is sor kerülhet a nagyon megbízható adósok esetében, illetve a tagok birtokvesztésének megakadályozására vagy újraeladásra kerülő birtok megvételekor.

A szervezetek szervezetének három fontos részét különíti el. Az igazgatóság feladata az üzletvezetés, a hitelek engedélyezése. Tagjai az egylet elnöke és a pénztárnok. A felügyelőbizottság feladata az ellenőrzés, míg a közgyűlés dolga a tisztviselők választása, a kamatláb meghatározása. Az elnök és a pénztárnok meghatározó szerepű. Lényeges, hogy a közjót szolgáló, emberbarát, közbizalmat élvező személy legyen, lehetőleg a helyi értelmiségiek közül kerüljön ki. Szóba jöhet a lelkész, a községi előljáró, az adószedő, orvos, kereskedő, iskolamester, gazdálkodó stb. Ha nem találnak megfelelő embert, akkor az alapítástól tekintsenek el.⁵² A legfontosabb kívülálló az egylet életében a revizor. Értenie kell a könyveléshez és számvitelhez. Egyszerre több egylet is alkalmazhatja. Mivel a falusiak általában nem értenek ehhez, ezért a szervezetek létrehoznak egy szövetséget, és az alkalmazza a revizort, amint lehet, az egyes szervezetek költségén. A szövetség életre hívja az ügyvétséget (Anwaltschaft), mely segít a nyereség felhasználásában, olcsó beszerzési lehetőségeket közvetít, részt vesz új egyletek alapításában. Évente egyszer a tagszervezetek egy szövetségi napon (Verbandstag) gyűlnek össze, ahol mindegyik szervezetnek egy szavazata van. Itt választják az ügyészt, egy bizottságot az évközi ügyvitelre, és elfogadják az ügyvétség és a szövetség költségvetését.

⁵¹ Mindezt kártyázás és kocsmázás helyett ajánlja.

⁵² Wolff igen plastikusan fogalmaz: „Besser kein Verein als ein schlecht Geleiteter“. Az óvatosság egy teljesen új vállalkozás esetében persze nagyon is érthető.

Wolff programja kiérlelt és komplex. Célja a Raiffeisen-mozgalom teljes átültetése a Szászföldre, a fogyasztási és beszerzési szövetkezetekkel, pinceszövetkezetekkel együtt. Érvelése elsősorban gazdasági alapú, a nemzeti mozgalom – ellentétben a korábban tárgyalt megnyilatkozásokkal – nem kap különösebb hangsúlyt. Ennek oka nyilvánvalóan a párhuzamos magyarországi törekvésekhez kapcsolódás szándéka volt. A kormányzati szándékok idézése, az OMGE-re hivatkozás mind ezt szolgálják. Márpedig ennek értékét rontaná a nemzeti mozgalom említése. Mindezek ellenére az elképzelés kapcsolódik a szászok mozgalmához. Az egyes hitelszövetkezetek integrálásának szándéka a Landwirtschaftsverein keretei közé egyértelművé teszi, hogy a Raiffeisen-mozgalom már indulásakor is szerepet kapott a nemzeti törekvésekben. Így lehetővé válna a szász egyleti mozgalom, a polgári egyesületek kiterjesztése a szász falvakra is. Ez nem csupán a Landwirtschaftsverein agrárpolitikai céljainak megvalósítását szolgálja, hanem a szászság újraszervezését is.⁵³

Szimbolikus jelentősége lehet az egy falu egy szövetkezet szervezetnek is. Természetesen a legfőbb indok a sokszor kifejtett célszerűség. De nem tekinthetünk el attól sem, hogy ily módon az egyes falvakat nem rendeli alá más, esetleg idegen többségű településnek, és a középszintű szervezet – egyébként teljesen indokolt – elhagyásával lehetőséget teremt az immáron számos közigazgatási és önkormányzati egység területén szétszórt szász közösségek egyetlen, polgári egyesületbe történő megszervezésére.

Az egyesületek ki nem mondott szász jellegét szolgálja a megfelelő vezetők megválasztásának kritériumrendszere is. Természetes, hogy az egyes nemzetiségek tagjai elsősorban saját értelmiségiekben látják a megfelelő vezetőket, akik ezt akár már korábban is bizonyíthatták az egyházban, a politikai értelemben szásznak megmaradt községi igazgatásban, a szász iskolákban stb. Mindehhez járult még a szászok magasabb iskolázottsága és ebből következő súlyuk a végzettséghez kötött hivatalokban és tisztségekben (orvos, adószedő stb.), és máris egyértelmű, hogy esetenként még a legjobb szándék mellett sem igen találhattak volna alkalmas román személyeket az egyesületek vezetésére.⁵⁴

Tovább vizsgálva a tervet, feltűnő az érvelés hasonlósága a század első felének jótékony célú takarékpénztáraihoz.⁵⁵ Mindez azonban nem teljesen meglepő. Figyelembe véve, hogy Wolff terve a németországi Raiffeisen-mozgalom átvételén alapul, érthető, ha annak ideológiáját is átveszi. Márpedig Raiffeisen 1847-ben az akkor már a német városokban rendkívül elterjedt jótékony takarékpénztárak nyomán is alapította első szövetkezetét. Továbbá Wolff és vele együtt többi társa számára sem lehetett idegen mindez. Olvashatták a takarékpénztár alapszabályaiban, hallhatták a Landwirtschaftsverein gyűlésein, a Bodenkreditanstalt kiadványaiban és a lelkészek prédikációiban. Az az antikapitalista elemeket tartalmazó, konzervatív-keresztényszociális eszmevilág, ami a német mozgalmat áthatotta, a szászok közt is termékeny talajra találhatott. A régi közösségek alkalmassá tétele a kor kihívásaival való megküzdésre úgy, hogy a hagyományos intézményeket és viszonyokat, beleértve a hagyományos eszméket is, a lehető legkevésbé kelljen megbontani, ráadásul egybeesett a szászok speciális helyzetéből fakadó elképzelésekkel. A kisebbségi sorsú szászok sze-

⁵³ Wallner, Ernst M.: *Strukturen und Funktionen de siebenbürgisch-sächsischen Vereins-, Genossenschafts- und Verbandswesens*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 36. évf. (1993) 1. sz. 19–20.

⁵⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy Wolff kritériumai az egyesületek biztonságos működése, illetve a mozgalom sikeres terjesztése miatt is indokoltak.

⁵⁵ Vö. Egry Gábor: *A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége*. Századok, 137. évf. (2002) 6. sz. 1261–1293.

mében a régi intézmények elvesztése – különösen ha azokat nem pótolta semmi – a nemzeti létet veszélyeztette.

Az első egyletek

Gyakorlatilag az elképzelések publikálásával egyidőben sor került az első három egylet alapítására a Medgyes melletti Frauendorf és Arbegen, valamint a Nagyszeben melletti Großscheuern falvakban.⁵⁶ A következő évben július 19-én megtartott első egyleti találkozóig még hat szövetkezet alakulására került sor. A reußmarkti 1885-ben, a waldhütteni, zenderschi, rothbergi, girelsau és hammersdorfi 1886-ban kelt életre.⁵⁷ Az egyletek ekkor értékelték először működésük tapasztalatait, és létrehozták szövetségüket – Verband Raiffeisen'schen Genossenschaften in Siebenbürgen –, melynek ügyészévé Wolffot választották. A Verband legfontosabb feladata az üzlet és a számvitel ellenőrzése lett, de új egyletek alapítását is segítette.

Az addigi működés eredményeit megfelelőnek találták. Az uzsora csökkenéséről számoltak be, „egy uzsorás kénytelen volt üzletét felszámolni”. A takarékoskodásra való hajlam is erősödött, de megállapították, hogy „a takarékoskodás fejlesztésére még széles tér nyílik az egyletek előtt, és még odadó kitarásra lesz szükség, hogy különösen a kisembert az egylet pénztárához vonzza, és rászoktassa, hogy pár krajcárját és forintját ott takarékbetétként elhelyezze, és így a tőkeképzést magának biztosítsa”.⁵⁸

Ezzel megszületett az erdélyi Raiffeisen-mozgalom szervezeti kerete, a későbbiekben létrehozott egyletek a szövetséghez csatlakoztak. 1891-ig még 10 egyletet szerveztek meg vagy vettek fel a tagok közé. 1886-ban Michelsberg, 1887-ben Neppendorf, 1888–1889-ben Urwegen, Mergeln, Kleinscheuern, 1890-ben Deutsch-Kreutz, 1891-ben Bekokten, Arkeden községekben jött létre hitelszövetkezet, és 1891-ben csatlakozott a korábban önállóan alakult keisdi és deutsch-zeplingi is.⁵⁹ Az alapításokat Wolff elképzelései szerint az óvatosság jellemezte, ezért a szövetkezetek hálóját csak lassan terjedt. 1891-ben 5 erdélyi vármegye területén – Szeben, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Udvarhely és Kolozs – működtek a szövetséghez tartozó egyletek. A legtöbb, kilenc Szeben vármegyében, ezt követte Nagy-Küküllő hét, Kis-Küküllő, Udvarhely és Kolozs vármegye egy-egy Raiffeisen-féle hitelszövetkezettel. A járáások közül a legtöbb – öt egylet – a nagyszebeni, három a segesvári, kettő-kettő

⁵⁶ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation* 171–173. Frauendorf (Nagy-Küküllő vm.): Asszonyfalva, egykorú Fräue (rom.), ma Axente Sever; Arbegen (Nagy-Küküllő vm.): Egerbegy, Agîrbiciu (rom.); Großscheuern (Szeben vm.): Nagycsúr, Şura Mare (rom.).

⁵⁷ Reußmarkt (Szeben vm.): Szerdahely, egykorú Mnyerkur (rom.), ma Miercurea Sibiului; Waldhütten (Nagy-Küküllő vm.): Váldhid, Valchid (rom.); Zendersch (Kis-Küküllő vm.): Szénaverős, Senereuş (rom.); Girelsau (Szeben vm.): Fenyőfalva, Bradu (rom.); Hammersdorf (Szeben vm.): Szenterzsébet, Guşteriţa (rom) ma Sibiu része.

⁵⁸ *Verband ländliche Vorschußvereine*. SDT 3830. sz. XIII. évf. 1886. július. 21. illetve Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*. 173–175. A revíziót a takarékpénztár négy – Gustav Bergleiter, Robert Gutt, Martin Lani, Wilhelm Stenzel – és a Hermannstädter Vorschußverein egy alkalmazottja – Samuel Fritsch – végezte.

⁵⁹ Michelsberg (Szeben vm.): Kisdísznód, Căsnădioara (rom.); Neppendorf (Szeben vm.): Kistorony, Turnişor (rom.); Urwegen (Szeben vm.): Szászorbó, Gârbova (rom.); Mergeln (Nagy-Küküllő vm.): Morgonda, Merghindal (rom.); Kleinscheuern (Szeben vm.): Kiscsúr, Şura Mică (rom.); Bekokten (Nagy-Küküllő vm.): Báránykút, Barkit (rom.) ma Bărcut; Deutsch-Kreutz (Nagy-Küküllő): Szászkeresztúr, egykorú Kriz (rom.) ma Criţ; Arkeden (Udvarhely vm.) Erked, Archita (rom.); Keisd (Nagy-Küküllő vm.): Szászkézd, egykorú Kizdu (rom.) ma Saschiz; Deutsch-Zepling (Kolozs vm.): Dedrád, Dedrad (rom.).

a megyesi, a szerdahelyi, a nagydisznódi és a nagysinki, egy-egy pedig az erzsébetvárosi, a tekei és a székelykeresztúri járásban volt.

A földrajzi eloszlás nem független attól, hogy a kezdeményezés Nagyszebenből indult ki. Ez magyarázza, hogy a környéken ilyen magas a szövetkezetek száma. A szervezés másik súlypontja egyértelműen a Nagy-Küküllő völgye, ahol az egyes járásokban szinte azonos számú egylet alakult, kialakítva egy Nagyszeben–Medgyes tengelyt is. Látható, hogy már a mozgalom korai szakaszában jelentkezett az igény az egész Szászföldre (sőt az egykori vármegyei területen fekvő szász közösségeket is) átfogó hálózat kiépítésére. Mégis kimaradt a Barcaság és Beszterce vidéke. (A deutsch-zeplingi egylet nem a szövetség alapítása volt.) A Barcaság esetében az ok egyértelműen a viszonylag jól működő falusi, igaz, Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek léte.⁶⁰ A Beszterce környéki szászszág kimaradásában valószínűleg a földrajzi távolság és a közlekedési problémák játszottak szerepet. A szövetség vezetője és revizorai nem főállásban töltötték be tisztüket, és a korabeli közlekedési viszonyok közt ezeknek a falvaknak a felkeresése komoly időt és energiát igényelt. Az eszme azonban, amint azt a deutsch-zeplingi szövetkezet léte is igazolja, a szövetség segítségével is utat talált ezekbe a közösségekbe.

Ennek a 19 községnek az 1890-es népszámlálás szerint 25 934 lakosa volt. Ebből kb. 16 600 volt szász, a teljes lakosság 64 százaléka. Arányuk községenként jelentősen váltakozott. A legalacsonyabb Arbegenben (40%) és Rothbergben (42%) volt, a legmagasabb Michelsberg – (98%) –, Zendersch és Deutsch-Zepling falvakban, (95%). Hat településen a szászok aránya 50 százalék körüli volt – Reußmarkt, Urwegen, Hammersdorf, Frauendorf, Girelsau, Arkeden –, a többiben 55 és 85 százalék közt változott. Kisebbséget csak Girelsauban, Arkedenben és Arbegenben képeztek, a többi településen relatív vagy abszolút többségben voltak. A lakosság számának változása vegyes képet mutat.

Az 1. táblázat adataiból kitér, hogy 1869-hez képest 9 községnek csökkent a lélekszáma (Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Zendersch, Urwegen, Klein-Scheuern, Bekokten, Deutsch-Kreuz, Keisd). Ezekhez sorolható még Arkeden, ahol 1880-hoz viszonyítva csökkent a lakosság. Ellenben Waldhüttenben, Urwegenben, Bekoktenben, Deutsch-Kreuzban, Keisdben 1880-hoz képest nőtt a népesség, Rothbergben, Mergelnben stagnált. Egyértelműen nőtt a népesség Großscheuernben, Reußmarktban, Michelsbergben, Girelsauban, Hammersdorfban, Neppendorfban, Deutsch-Zeplingben. A települések közül a szászok szempontjából Deutsch-Zepling és Neppendorf volt a leginkább problémamentes, de 1880-at megelőzően az előbbiben is csökkent a népesség. Hiába volt jelentős a szaporulat Hammersdorfban, Reußmarktban, Girelsauban, ha ez a szászok arányának csökkenésével járt együtt. Hasonló probléma jelentkezett Großscheuernben, és emellett a második évtizedre a növekedés erősen lelassult, akárcsak Michelsbergben. A stagnáló népességű falvakban – Keisd, Deutsch-Kreuz, Waldhütten, Arkeden, Mergeln – ugyancsak probléma volt a szászok arányának lassú csökkenése. A többi település közül kiemelendő Zendersch. Ebben a fő közlekedési vonalaktól elzárt faluban nem csökkent a szászok aránya, de az elmargottság miatt csökkent a népesség. A többi községben a népességszökkenés jelentősebb lehetett a szászok közt.

⁶⁰ *Das sächsisches Burzenland*. Kronstadt, 1898. 645–647.

1. SZ. TÁBLÁZAT

*Raiffeisen-szövetkezettel rendelkező szász települések fontosabb népességi adatai
(1869–1890)*

	Népességszám			A népesség változása periódusonként						Szászok (1890)	
	1869	1880	1890	1869–1880		1880–1890		1869–1890		Arány	Népesség
	Fő			Fő	%	Fő	%	%		%	Fő
Frauendorf	1583	1424	1355	-159	-10,0	-69	-4,8	-228	-14,4	50	678
Arbegen	1318	1259	1176	-59	-4,5	-83	-6,6	-142	-10,8	40	470
Grossscheuern	1591	1690	1744	99	6,2	54	3,2	153	9,6	55	959
Reussmarkt	1623	1701	1820	78	4,8	119	7,0	197	12,1	46	837
Waldhütten	988	919	978	-69	-7,0	59	6,4	-10	-1,0	66	645
Zendersch	1266	1206	1195	-60	-4,7	-11	-0,9	-71	-5,6	95	1135
Michelsberg	861	942	985	81	9,4	43	4,6	124	14,4	98	965
Rothberg	773	837	836	64	8,3	-1	-0,1	63	8,2	42	351
Girelsau	899	923	963	24	2,7	40	4,3	64	7,1	48	462
Hammersdorf	1206	1225	1377	19	1,6	152	12,4	171	14,2	50	689
Neppendorf	1950	2028	2297	78	4,0	269	13,3	347	17,8	85	1952
Urwegen	1750	1621	1700	-129	-7,4	79	4,9	-50	-2,9	49	833
Mergeln	1131	1161	1163	30	2,7	2	0,2	32	2,8	61	709
Kleinscheuern	1161	1135	1115	-26	-2,2	-20	-1,8	-46	-4,0	73	814
Bekokten	1136	958	1052	-178	-15,7	94	9,8	-84	-7,4	57	600
Deutsch-Kreuz	946	915	933	-31	-3,3	18	2,0	-13	-1,4	68	634
Arkeden	1217	1273	1235	56	4,6	-38	-3,0	18	1,5	47	580
Keisd	2077	2011	2042	-66	-3,2	31	1,5	-35	-1,7	59	1205
Deutsch-Zepling	1863	1793	1968	-70	-3,8	175	9,8	105	5,6	95	1870
Összesen	25339	25021	25934	-318	-1,3	913	3,6	595	2,3	64	16388

Forrás: Jekelius: *Die Bevölkerungs und Berufsstatistik* ill. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. Bp. 1912.

A szász nemzetpolitika szempontjából tehát mind a 19 község valamilyen formában problémásnak minősült. Vagy a népességszökkenés önmagában, vagy a szászok arányának csökkenése, vagy a kettő együtt jelentett gondot. Mindezt, mint fentebb már láthattuk, a mozgalom életrehívói a mezőgazdaság problémáival, alacsony eltartóképességével magyarázták. Ezzel együtt az is egyértelmű, hogy a jelentkező gondok a legtöbb településen komplex rendszert alkottak. Így a Raiffeisen-szövetkezeteknek igen változatos környezetbe kellett beilleszkedni. A szándékolt nemzetpolitikai eredmények pedig szinte mindegyik községben szükségesek voltak a szász közösségek jövőjére nézvést. Mégis úgy tűnik, a korai szövetkezetek közül 1890-ig a waldhütteninek, a zenderschinek és talán a hammersdorfi-nak lehetett szerepe a demográfiai trend megfordításában vagy legalább a folyamatok fékezésében.

Az egyes hitelegyletek szervezése a tervekben lefektetetteknek és elképzeltetteknek megfelelően alakult. A szervezés élére tekintélyes, elfogadott polgárok álltak. Ezek, főként a falusi közösségekben, tradicionálisan a lelkészek voltak.⁶¹ Ezt a szerepüket alátámasztotta, hogy

⁶¹ Vö. Weber, Georg – Weber, Renate: *Zendersch: Eine siebenbürgische Gemeinde im Wandel*. München, 1985. 598–614.

a községek alapvető társadalmi struktúrái – Nachbarschaft, Schwesterschaft, Bruderschaft – az egyházközség köré szerveződtek. A lelkész tekintélyét erősítette a szabad választás ősi joga, és 1876 után csak fokozta, hogy az egyház maradt az egyetlen, minden erdélyi szászt átfogó intézmény. A velük szemben támasztott komplex – nem csak hitéleti és egyházi jellegű – elvárásokat megsokszorozta, a közösségben betöltött szerepüket az élet egyéb területeire is kiterjesztette, hogy a szász evangélikus egyház lelkészei rendszerint németországi egyetemeken szerezték képesítésüket, és igen gyakran a lelkészi állást megelőzően valamelyik gimnáziumban tanítottak.⁶² Így a kiemelkedő képzettséget és a külvilág alapos ismeretét is megjelenítették a közösségben. Nem meglepő tehát, hogy az egyletek létrehozásának élvonalában rendre ott találjuk a helyi lelkészt. Már az első, 1887 augusztusában tartott Verbandstagon is két lelkész vett részt az arbegeni és a girelsauai szövetkezet képviselőiben.⁶³ A großscheuerni egylet vezetését az alapító Lukas Groß halála után (1888 júliusában) Michael Bell lelkész vette át.⁶⁴ Az 1891-es Verbandstagon a keisdi szövetkezetet Josef Fröhlich lelkész képviselte.⁶⁵ Az 1891-ben alapított bekokteni egyletet Heinrich Brandsch lelkész alapította, aki korábban már a mergelni szövetkezet létrehozásában is vezető szerepet játszott. Az arkedeni elnöke ekkor Johann Ziegler lelkész.⁶⁶ A mozgalom későbbi meghatározó alakja, Georg Adolf Schuller Groß-Laßelnben a község lelkészeként játszott szerepet a helyi Raiffeisen-szövetkezet működésében.⁶⁷ Kiemelkedő szerepük alapján egyértelmű, hogy a Raiffeisen-egyletek elfogadtatásához és szervezéséhez a közösségben betöltött szerepük, tekintélyük elengedhetetlen volt. Ahol nem a lelkész vette kézbe a mozgalom ügyét, ott is csak tekintélyes gazdák vagy értelmiségiek, esetleg tisztviselők jöhettek szóba. A már említett Julius Groß az előbbieik közé tartozott, míg a második csoportot képviselte a deutsch-kreuzi egylet alapítója, Dr. Alois Blazek kórorvos.⁶⁸ Ez a későbbiek során is jellemző maradt: 1907-ben 9344 gazda mellett a tagok közt 148 iparost, 123 lelkészt, 207 tanárt és tanítót, 23 hivatalnokot, 77 kereskedőt, 11 orvost, 11 patikust és 9 nagybirtokost találunk.⁶⁹

Az egyleti tagság feltétele az alapszabályban meghatározott összegű üzletrész befizetése volt. Wolff többször hangsúlyozott elképzelése szerint, ami jelentősen eltért mind a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének alapításakor megvalósultaktól, mind a Károlyi Sándor-féle mozgalomtól, az üzletrésznek a lehető legkisebbnek kellett lennie, hogy bárki taggá válhasson. Ez nem érvényesült ugyan mindegyik egyletnél, de az üzletrészek összege még a legmagasabbak esetében is elmaradt a Magyarországon általános 100 forinttól. A legmagasabb összegű Großscheuernben – (50 forint) – és Zenderschben – (30 forint) – volt. A legalacsonyabb – (10 forint) – Arbegen, Michelsberg, Rothberg, Arkeden és Deutsch-Kreuz községekben. Az üzletrészeket ugyan részletekben kellett befizetni, de annak nagysága még így is jelentősen befolyásolta a taglétszámot.

⁶² A zenderschiek például 1893-ban megvásároltak egy 600 holdas birtokot. Az ügyletet végig a lelkész intézte, ő utazott Kolozsvárra a tárgyalások folytatására. Weber – Weber: *Zendersch*, 246–247.

⁶³ *Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4163. sz. XIV. évf. 1887. aug. 23. Arbegenből Viktor Rideli, Girelsauból Eugen Capesius lelkészek.

⁶⁴ *Vom Verein III*. SDT 4465. sz. XV. évf. 1888 aug. 17.

⁶⁵ *Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften*. SDT 5449–5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13. A wurmlochi Kellerverein képviselője ugyanekkor Josef Hoch lelkész.

⁶⁶ *Der fünfte Verbandstag*. SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 13.

⁶⁷ G. A. Schuller: *Groß-Laßeln in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1896.

⁶⁸ *Der fünfte Verbandstag*

⁶⁹ Wolff, Karl: *Schriften und Reden* 374. 38-as jegyzet.

2. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-egyletek taglétszámának változása és az üzletrészek értéke (1885–1891)

	Tagok száma (fő)		Változás	Üzletrész	Tagok aránya a szász
	Alapítók	1891	(fő)	o. é. forint	lakosságból 1890 (%)
Frauendorf	52	87	35	12	12,8
Arbegen	50	74	24	10	15,7
Grossscheuern	32	43	11	50	4,5
Reussmarkt	23	62	39	20	7,4
Waldhütten	29	86	57	15	13,3
Zendersch	19	19	0	30	1,7
Michelsberg	27	56	29	10	5,8
Rothberg	27	30	3	10	8,5
Girelsau	17	38	21	12	8,2
Hammersdorf	30	43	13	12	6,2
Neppendorf	26	27	1	24	1,4
Urwegen	28	30	2	15	3,6
Mergeln	18	28	10	15	3,9
Kleinscheuern	35	52	17	24	6,4
Bekokten	19	19	0	12	3,2
Deutsch-Kreuz	34	45	11	10	7,1
Arkeden	22	31	9	10	5,3
Keisd	n. a.	31	n. a.	12	2,6
Deutsch-Zepling	n. a.	155	n. a.	20	8,3
Összesen	488	956	282	–	5,8

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. SDT 5449–5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13.

3. SZ. TÁBLÁZAT

Az egyleti tagság növekedése a tagi rész nagysága szerinti kategóriákban 1891-ig

Tagi rész értéke	Taglétszám növekedése (fő)	Aránya az alapításkorhoz (%)
10–15 fl	214	160,6
20–24 fl	57	167,9
30–50 fl	11	121,6

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. SDT 5449–5452. sz. XVIII. évf. 1891. nov. 10–nov. 13.

Egyértelmű, hogy az alacsonyabb, 10–24 forintos üzletrész inkább ösztönözte a tagság vállalását (lásd a 2. és 3. táblázatokat). Ez pedig a nagyobb szavatoló vagyron révén az egylet hitelképességét is fokozta. A két, nagyobb összeget megállapító szövetkezet közül azonban a taglétszám csak a zenderschi esetében jelez jelentős problémákat. Míg Großscheuern Nagyszében közelében fekszik, és így a gazdasági és gazdaságföldrajzi körülményei kedvezők voltak, addig Zendersch Balavására közelében, a Kis-Küküllő egyik oldalvölgyében fekvő, a világtól sokkal elzártabb település volt. Ezért a großscheuerni intézet, ha nem is a többiekre jellemző dinamikával, de folyamatosan növelte tagjai létszámát, míg Zenderschen ez csak stagnált.

A legsikeresebb a kifejezetten helyi kezdeményezésre létrejött deutsch-zeplingi egylet volt. 155 tagjával messze kiemelkedett társai közül. Ha azonban az egyes települések szász

lakóihoz viszonyítjuk a taglétszámot, már Frauendorf, Arbegen és Waldhütten egyletei emelkednek ki. Itt akár a szász gazdák 30–40 százaléka is a Raiffeisen-egylet kötelékébe tartozhatott. A másik véglet itt is Zendersch, illetve Neppendorf, ahol a tagok száma elenyésző a szászokéval összevetve. Általában azonban a korábbi alapítású intézetekbe a szász lakosok 5–8 százalékát, a későbbiekbe 3–4 százalékát sikerült bevonni, ami ilyen rövid idő alatt nem csekély teljesítmény.

Mivel az egyletek munkájában általában részt vett a lelkész, a szász közösség egyik kulcsfigurája, a tekintélyes gazdák egy része és más tekintélyes személyiségek, azok alkalmasnak bizonyultak a kezdeti idegenkedés leküzdésére. Legalább ennyire fontos volt a mozgalom szempontjából, hogy a községek elitjének részvétele segítette az intézmény beillesztését a hagyományos falusi struktúrákba. A gazdasági tevékenység sikeréhez szükséges bizalom megteremtése mellett ez tette lehetővé a község mozgósítását a Raiffeisen mozgalom nemzetpolitikai célkitűzései érdekében. Ebből a szempontból is érthető, hogy Wolff és társai többször is hangsúlyozták, hogy a megfelelő személyek részvétele alapvető feltétel a helyi szövetkezetek alapításánál. Az egyleti hálózat kiépítését inkább visszafogták, hogy mindenhol megtalálják a jövő vezetőit. Minden esetben olyan személyeket kerestek, akik becsületesek, pontosak, a köz hasznáért tesznek, áldozatkészek, intelligensek, együttműködésre képesek.⁷⁰ Az így kialakított személyi háló aztán átfoghatta az egész Szászföldet.

Az önállóan működő helyi szövetkezetek „ernyőszervezete” lett a Verband. Ez célkitűzéseinek megfelelően segítette az egyletek szervezését, biztosította a revíziót, az állandó felügyeletet és tanácsadást. Szintén segítette az egyleti vezetők szakirányú, elsősorban számviteli jellegű képzését. Az évtized végén a közös vetőmagbeszerzés szervezését és lebonyolítását is megkezdte.⁷¹ Ekkor került sor a főállású revizor alkalmazására is.⁷² Wolff már 1887-ben elérte, hogy a Landwirtschaftsverein lapjában – Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen – önálló, általa szerkesztett rovathoz jussanak a Raiffeisen-szövetkezetek.⁷³ Évente egy alkalommal sor került az egyletek közgyűlésére, a Verbandstagra.⁷⁴ Itt választották meg az ügyészt és a mellette működő bizottságot, és értékelték az elmúlt időszak működését. Sor került egyes egyletek, illetve falvak ismertetésére is. Kezdetben a szász egyleti napok (Vereinstage) keretében, majd hamarosan önállósodva került sor a rendezvényre.

A Verband szolgáltatásait az önállóan alapított és kezdetben önállóan működő hitelszövetkezetek is hasznosnak találták, és közülük számos csatlakozott. Mivel párhuzamosan folyt a Károlyi Sándor-féle mozgalom szervezése is, a szász egyletek orientációjában a földrajzi keretek mellett a nemzeti-etnikai identitás is szerepet játszott.⁷⁵ Ez még egyértelműbben nyilvánult meg, amikor a szilágysági Hadad sváb lakosai által alapított hitelszövetkezet

⁷⁰ *Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. aug. 25.

⁷¹ *Der fünfte Verbandstag*. Ekkor vetőmagnak való búzát vásároltak, méghozzá a fajtaváltást támogatandó egy nehéz bányai fajtát. Ebből Klein- és Großscheuern, Zendersch, Waldhütten, Deutsch-Kreuz, Keisd, Bekokten, Arbegen, Girelsau, Mergeln, Michelsberg, Neppendorf, Reußmarkt egyletei részesültek.

⁷² Julius Teutsch segesvári borkereskedő személyében

⁷³ *Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4163. sz. XIV. évf. 1887. aug. 23.

⁷⁴ A Verband tagjai voltak a fogyasztási, a mezőgazdasági gépbeszerző és a pinceszövetkezetek is.

⁷⁵ Ugyanakkor a román egyleti mozgalom csak később, a századforduló táján indult útjára, nem utolsósorban a szász mozgalom hatására. Vö. Lucian Dronca: *Extinderea activităţii băncii "Econumul" din Cluj. Implicarea în lumea satului transilvan (1902–1918)*. In: Drecin, Mihai D. (Coord.): *Istoria financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867–1918)*. Vol. II. Cluj-Napoca, 2001. 21–39., illetve Drecin, Mihai D. – Dobrescu, Vasile: *Consideraţii asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867–1918)*. In uo. 40–84.

csatlakozott a szervezethez. Úgy látszik, a mozgalom már viszonylag korán telítődött nemzeti tartalommal, és ez még a földrajzi korlátokat is képes volt legyőzni.

Minden bizonnyal ez az etnikai meghatározottság volt az oka a szász mozgalom negligálásának a magyarok részéről. A távolságtartás és a szervezeti önállóság feletti őrködés a későbbiekben is jellemezte a mozgalmat, mindez azonban a századforduló után nem zárta ki a közös gazdasági-társadalmi célok érdekében a kooperációt sem, amiben a szászok, sikeres tevékenységük nyomán, elismert félként vehettek részt. 1898-ban az országos Központi Hitelszövetkezet megalapításakor egyleteik az önállóságot választották. 1904-ben már belépnek az agráriusok által szervezett Magyarországi Szövetkezetek Szövetségébe, melynek Wolff alelnöke lesz. Hasonlóképpen részt vesznek az első országos szövetkezeti kongresszuson, melyen Wolff ünnepezt előadást tartott, és természetesen újabb alelnöki poszthoz jutott.⁷⁶

Mint azt fentebb láthattuk, Wolff és köre nem csupán a a hitelszövetkezeteket, hanem a teljes Raiffeisen-mozgalmat próbálta meghonosítani a szászok közt. Ehhez pedig a különféle szövetkezetek és a szövetség mellett egy központi hitelintézet is tartozott, amely a szövetkezetek egymás közti ügyleteit bonyolította, és biztosította a kapcsolatot a pénzpiac felé. Ebből következően fő célja a pótlólagos források bevonása volt, amit az egyes szövetkezetek rendelkezésére bocsátott. Így azok nagyobb összegű tőkéhez jutottak, amit jóval kisebb részletekben oszthattak el. Eközben a közvetítő intézet révén elháríthatták a saját hitelképességükkel kapcsolatos aggodalmakat. A rendszer egyetlen problémáját a közvetítés tranzakciós költsége jelentette, ami kamatfelárként jelentkezhetett. Mivel azonban mind a központi intézet, mind a szövetkezetek hajlandók voltak lemondani a nyereség jelentős részéről, így képesek voltak viszonylag alacsony kamatokat alkalmazni.

Erdélyben nem került sor külön központi hitelintézet alapítására. A már meglévő és az alapszabályok revíziója után erre alkalmas Nagyszebeni Általános Takarékpénztár – vezérigazgatója Karl Wolff – vállalta ezt a szerepet. A takarékpénztár jótékony céljai lehetővé tették az olcsó forrásközvetítést. Továbbá az intézet maga is igen kedvező feltételek mellett jutott tőkéhez alacsony kamatozású betétei és záloglevelei révén. A szövetkezetek egyetemleges felelőssége pedig lehetővé tette akár záloglevél alapú jelzáloghitelek nyújtását is. Wolff azonban ennél is tovább ment, amikor az egyes szövetkezeteknek alapításukkor jelentős hitelkeretet biztosított.⁷⁷ Nyugodtan kijelenthető, hogy a mozgalom sikeres életre keltésében ez az első pillanattól működő üzleti szervezet legalább olyan nagy szerepet játszott, mint a Verband erőfeszítései.

Az egyletek üzleti tevékenységét az alapítók kezdettől fogva sikeresnek tekintették, miközben nem hallgatták el az elsősorban technikai-szervezeti jellegű problémákat sem. Az elképzelések szerint az egyes szövetkezeteknek belátható időn belül el kellett volna érniük, hogy legnagyobbbrészt önfinanszírozók legyenek, elsősorban saját forrásaikra, takarékbetéteikre építsenek. Korán kiderült, hogy ez nem megy majd könnyen, a községekben a hitel-igények rendszerint meghaladták az összegyűjthető tőkét. Végül az első években az intézetek egy részének betétek és üzletrészek révén gyűjtött tőkéje egyre nagyobb arányban finanszírozta a kihelyezéseket – ezt szorgalmazta egyébként Wolff is⁷⁸ –, sőt esetenként olyan sok tőke gyűlt össze, amennyi nem volt elhelyezhető. Más szövetkezetek esetében el-

⁷⁶ Schuller: *Die Raiffeisenorganisation*, 238.

⁷⁷ Frauendorf 5 000 fl, Arbegen 5 000 fl, Großscheuern 10 000 fl, Reußmarkt 10 000 fl, Waldhütten 5 000 fl, Zendersch 2 000 fl, Michelsberg 4 000 fl, Rothberg 4 000 fl, Giresau 3 000 fl, Hammersdorf 4 000 fl, Neppendorf 2 000 fl, összesen 54 000 fl vö. *Jahresbericht*

⁷⁸ Vö. *Jahresbericht*.

lenben hitelek kihelyezését és azok állományának növelését jórészt a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár által rendelkezésre bocsátott források révén tudták megvalósítani.

4. SZ. TÁBLÁZAT

Raffaisen-hitelszövetkezetek betéteinek és üzletrészeinek aránya az összes általuk nyújtott hitelhez viszonyítva (%) (1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	13,34	18,17	32,09	34,82	96,20
Arbegen	5,59	9,22	19,69	30,96	83,47
Grossscheuern	22,37	32,94	36,79	39,95	56,07
Reussmarkt	32,55	32,25	46,31	64,78	102,11
Waldhütten	8,42	11,22	14,37	18,30	83,89
Zendersch	50,01	37,56	36,96	67,84	73,63
Michelsberg	32,29	48,29	47,15	99,44	79,36
Rothberg	8,99	11,72	20,37	18,55	69,23
Girelsau	11,25	23,99	16,74	23,35	37,50
Hammersdorf	65,54	54,55	79,88	99,75	189,59
Neppendorf	51,04	34,45	71,66	87,78	55,46
Urwegen	–	–	77,01	92,89	107,12
Mergeln	–	–	94,97	83,76	59,10
Kleinscheuern	–	21,93	54,83	63,59	53,98
Bekokten	–	–	–	–	29,45
Deutsch-Kreutz	–	–	–	–	98,18
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	110,40	102,26
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	23,32	39,25
Összesen	25,84	30,51	48,55	62,23	73,90

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18., Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine In Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Egyértelműen az első kategóriába sorolható Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Reußmarkt, Rothberg, Hammersdorf, Urwegen, Keisd, Deutsch-Kreutz, Zendersch. A második típus jellemző Deutsch-Zepling, Girelsau, Großscheuern, Bekokten, Kleinscheuern szövetkezeteire. Azonban a maradék három intézmény – Michelsberg, Neppendorf, Mergeln – adatai arról tanúskodnak, hogy a takarékpénztári hitel lehetőséget adott az igények változásának megfelelő rugalmas működésre is. Az 1895-ös évre kimutatható alacsonyabb arány jelzi, hogy a takarékpénztár hitelkeretét biztonsági tartalékként lehetett felhasználni, sajátos „pufferként”, ami a tőkeakkumulációt meghaladó expanziót tett lehetővé. Ezzel együtt is nyilvánvaló, hogy az egyletek egyre nagyobb arányban voltak képesek betétgyűjtés révén biztosítani hitelek forrását (4. táblázat).

5. SZ. TÁBLÁZAT
Takarékbetétek a Raiffeisen-hitelszövetkezetek állományában
 (o. é. forint, 1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	469,51	682,7	1571,53	1658,42	13341,44
Arbegen	n. a.	58,2	807,11	1659,42	8441,68
Grossscheuern	1386,18	3092,1	4241,11	4172,32	15389,95
Reussmarkt	2845,9	3070,42	5743,78	8817,49	35754,23
Waldhütten	46	99,2	108,94	175,02	5841,41
Zendersch	1220	1448,69	1844,02	3329,73	10884,92
Michelsberg	682,6	1556,33	2134,02	4833,99	8869,58
Rothberg	102,7	125,17	359	490,00	2399,11
Girelsau	49,37	495,82	556,76	1203,75	3235,86
Hammersdorf	2555,48	3862,74	7569,64	11609,11	29070,72
Neppendorf	155	1708,74	6829	12409,29	16629,92
Urwegen	–	–	2023,93	5041,40	15646,01
Mergeln	–	–	6958,84	10236,61	15096,69
Kleinscheuern	–	550	2457,14	3775,51	9318,99
Bekokten	–	–	–	–	4346,3
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	10765,72
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	15062,28	22760,91
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	1144,65	15129,63
Összesen	9512,74	16750,11	43204,82	85618,99	242923,07

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18., Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine In Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Az egyletek működését jellemző évvégi mérlegadatok tükrében világos, hogy a szövetség fórumain a sikeres működésről megfogalmazottak megalapozottak voltak. A betétek értéke évről évre dinamikusan nőtt, és nem csupán az újonnan alakuló egyletek révén jelentkezett a többlet (lásd 5. táblázat). A megtakarításukat a hitelszövetkezetekre bízók száma is jelentősen nőtt (lásd 6. táblázat), legalábbis nem megalapozatlan azt feltételezni, hogy a betétállomány 1888 utáni lendületes emelkedése nem csak az újabb alapításokra vezethető vissza. Az egyes egyletek adataiból az is kiderül, hogy ugyan a különböző települések viszonyai, lakóinak anyagi helyzete befolyásolta a tőkegyűjtés volumenét, de szívós munkával szinte bárhol ledönthetők voltak a pszichikai korlátok, és egyre sikeresebbé válhatott a takarékoságra való felhívás.⁷⁹ Kiváló példa erre a takarékbetétek alakulása a waldhütteni vagy az

⁷⁹ Ehhez kellett az olyan kezdeményezések is, mint a michelsbergi egyleté. Itt a Volkswirtschaftliches Verein minden iskolásnak takarékperselyt adott, a Frauenverein pedig egy krajcárt mindegyikbe. A Raiffeisen-egylet ezek után vállalta, hogy minden gyerek adventig illetégmentesen válthat betétkönyvet megtakarításainak. Vö. *Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25. Hasonló kezdeményezés volt később Markt-

arbegeni szövetkezethöz (lásd 5. táblázat). Természetesen a hitelektől eltérően az egyes szövetkezetek lehetőségük volt betétet elfogadni idegen községbeli ügyféltől is. Így az egyes szövetkezetek komoly hiányt pótolhattak a vidéki gazdaságban, esetleges alacsonyabb kamataik pedig az alacsonyabb költségek miatt – utazás, kezelési költség stb. – lehettek versenyképesek.⁸⁰

6. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-hitelszövetkezetek betéteseinek száma és aránya a település lakosságából (1887–1888)

	1887		1888	
	Fő	%	Fő	%
Frauendorf	16	1,2	13	1,0
Arbegen	0	0,0	4	0,3
Grossscheuern	25	1,4	29	1,7
Reussmarkt	122	6,7	65	3,6
Waldhütten	6	0,6	13	1,3
Zendersch	15	1,3	11	0,9
Michelsberg	49	4,9	44	4,5
Rothberg	2	0,2	5	0,6
Girelsau	2	0,2	3	0,3
Hammersdorf	30	2,2	54	3,9
Neppendorf	8	0,3	87	3,8
Kleinscheuern	–	–	4	0,4
Összesen	274	1,9	332	2,1

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus. 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18.

Még inkább egyértelmű, hogy a létrejött szövetkezetek valóban hiánypótlók voltak a falusi hitelezésben. Az igénybe vett hitelösszeg dinamikusan emelkedett (lásd 7. táblázat), és egyes községekben a gazdák több mint fele is hitelhez juthatott (lásd 8. táblázat). Az összegek változatosak voltak, bár elsősorban a száz forint alatti igények kielégítésére törekedtek.⁸¹ Ezzel együtt a velük szemben támasztott hitelígények rendszerint meghaladták amúgy is jelentős mértékben különböző lehetőségeiket. A jobb gazdasági helyzetben, kedvezőbb feltételeket nyújtó környezetben fekvő községekben általában nagyobb mozgástere volt az egyleteknek. Ezekben – elsősorban Reußmarkt és Großscheuern – kezdettől fogva több betét gyűlt össze, és a tagok vagyona is értékesebb volt, ami magasabb hitelkeretet tett lehetővé a takarékpénztárnál. De amint a többi szövetkezethöz is gyűlni kezdtek a betétek, sikerült jelentős mértékben növelniük hiteleiket (lásd 4. táblázat).

schelkenben, ahol a tagok az üzletrészek után járó kamatot a gyerekek betéteihez csatolták. Itt egyébként a helyi Schullohnfond 8699 korona betétet tartott a szövetkezethöz. Vö. *Rechen schaftsbericht der Direktion und des Aufsichtsrates des Marktschelkener Spar- und Vorschußvereins an die Generalversammlung desselben über das fünfte Geschäftsjahr 1896*. In: Elfter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 23–28.

⁸⁰ 1887-ben a betétek összege 1 forinttól 500-ig terjedt. Vö. *Jahresbericht*. 1888-ban 0,5 forint és 770,83 forint közt szóródtak. Vö. *Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. aug. 18.

⁸¹ Vö. *Jahresbericht*, illetve *Zweiter Jahresbericht*.

7. SZ. TÁBLÁZAT
A Raiffeisen-hitelszövetkezetek által nyújtott hitelek nagysága
 (o. é. forint, 1887–1895)

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	5914	6318	7621,0	7632,00	15121
Arbegen	4485	5128	7787,0	7671,27	11012,81
Grossscheuern	11506,5	13908	14380,0	15660,00	32007,00
Reussmarkt	11823	12949	15304,0	15799,00	36542,00
Waldhütten	3362,73	3730,35	3517,0	3259,00	7998,10
Zendersch	3579	5535	6450,0	5704,00	16495,00
Michelsberg	2506,5	3693,68	5231,0	5303,00	11983,50
Rothberg	3827	3713,5	3407,0	4312,00	3942,00
Girelsau	3460	3622	6050,6	7107,00	10326,31
Hammersdorf	4453	7836	10047,0	12115,00	15637,00
Neppendorf	766	7050	10558,0	14974,00	31328,00
Urwegen	–	–	3167,0	5927,64	15306,50
Mergeln	–	–	7749,0	12783,00	26751,00
Kleinscheuern	–	2832	5696,0	7596,00	19850,00
Bekokten	–	–	–	–	15856,32
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	11423,50
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	13962,85	22609,74
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	21601,00	52270,25
Összesen	55682,73	76315,53	106964,60	161406,76	356460,03

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18. , Dritter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21., Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13., Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. In: Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine. Hermannstadt, 1896. 8–13.

Ez a fejlődés, figyelembe véve az üzleti szervezetből eredő korlátokat, nyugodtan robbanásszerűnek minősíthető. A községek gazdái előtt most nyílt meg először a lehetőség, hogy tisztességes feltételek mellett, helyben, a körülményeiket alaposan ismerő emberek döntése nyomán, csekély ráfordítással hozzájussanak a szükséges pénzhez.⁸² Másfelől most először vált valóban láthatóvá, világosan felmérhetővé mindaz, ami a gazdák hitelviszonyaival kapcsolatban korábban előadásokon elhangzott, különböző írásokban megjelent. A szövetkezetekhez befutó hiteligényekből, a különböző konverziókból kiderült, hogy a falusi gazdák helyzete a termelés finanszírozása szempontjából valóban kritikus. A Raiffeisen-

⁸² Wolff meglehetősen patetikusan számolt be arról, hogy az uzsorások kezei közül kiváltott parasztok könnyes szemmel köszönték azt meg. Az alapításnál rendre megismétlődik, hogy az adós „nagy szemeket mereszt, amikor csak pár krajcár kamatot kell fizetnie az egész összeg után, míg korábban hetente egy hatost fizetett forintoként.” Vö. *Jahresbericht*.

mozgalom egyletei helyben és a megfelelő formában voltak képesek segítséget nyújtani, és nemcsak a szász, hanem a román gazdáknak is.⁸³

8. SZ. TÁBLÁZAT

A Raiffeisen-hitelszövetkezetek hiteleinek száma és a kölcsönök aránya a lakossághoz viszonyítva (1887–1888)

	1887		1888	
	Fő	%	Fő	%
Frauendorf	78	5,8	65	4,8
Arbegen	74	6,3	81	6,9
Grossscheuern	148	8,5	156	8,9
Reussmarkt	127	7,0	181	9,9
Waldhütten	84	8,6	91	9,3
Zendersch	91	7,6	142	11,9
Michelsberg	53	5,4	72	7,3
Rothberg	84	10,1	86	10,3
Girelsau	106	11,0	96	10,0
Hammersdorf	57	4,1	104	7,6
Neppendorf	16	0,7	108	4,7
Kleinscheuern	–	–	41	3,7
Összesen	918	6,2	1223	7,7

Forrás: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4165. sz. XIV. évf. 1887. augusztus 25., Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. SDT 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus 18.

Változó nemzeti program

Azt már korábban is láthattuk, hogy a szászok Raiffeisen-mozgalma a kezdetektől fogva nemzetpolitikai célkitűzések megvalósítására adott lehetőséget. Létrejött a legfontosabb korai eredménye annak az irányváltásnak, melynek során a szászok programjában, a korabeli pártprogramok javától eltérően, hangsúlyosan jelentek meg társadalmi–gazdasági problémák. Az évtized elejének elképzelései a mozgalomban és a hitelszövetkezetekben komplex formát öltenek, s megmutatják ezeknek a terveknek az életképességét. Olyannyira, hogy a fokozatosan érlelődő politikai irányváltás minden bizonnyal jórészt az egyletekkel kapcsolatos pozitív tapasztalatok eredménye.

A korábban elmondottakból is kiderült, hogy a szászok kettős nyomásnak voltak kitéve. Nemzeti létüket látták veszélyeztetve a magyar nemzeti állam létrehozására törekvő magyar politikai erők részéről. Számukra ezt igazolta a nemzeti önkormányzat megszüntetése, a kisebbségi törvény nyelvhasználati rendelkezéseinek korlátozott érvényesíthetősége, vagy éppen báró Bánffy Dezső fellépése iskoláik ellen Beszterce-Naszód vármegyében, amit

⁸³ Marktschelkenben 1895 végén 192 adós közül 105 nem volt tagja az egyletnek, jó részük nem is szász, és majdnem 10 000 koronával tartoztak a szövetkezetnek. Vö. *Rechenschaftsbericht der Direktion und des Aufsichtsrates*.

a Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt cikkírója „Vernichtungskrieg“ névvel illetett,⁸⁴ és ezt érezték az EMKE megalakulásakor, annak magyarosító céljait látva.

A naponta átélt nemzeti fenyegetettség mellett azonban egyre komorabban tornyosult föléljük a régi rendszert felváltó modern kapitalizmus és a polgári jogrend is. A szász parasztok évszázados gazdálkodási módja egyre kevésbé volt megfelelő, a városokban feloszlottak a céhek, az egyház jelentős bevételi forrástól esett el a tized megszűnésével, még akkor is, ha annak állami kárpótlására sor került, és a jogegyenlőség megszüntette a szászok kiváltságos helyzetét falvaikban. A gazdasági fejlődés nyomán elkezdődött a szász városokban az idegenek arányának növekedése, a szász iparosok kezdtek elszegényedni, a bővülő kereskedelmi forgalom, a külvilág termékeinek megjelenése veszélyeztette piacaikat és megélhetésüket.

Az együtt és egymástól nem függetlenül jelentkező problémákra hosszú ideig nem találták a megfelelő megoldást. Először a nemzeti önkormányzatban bíztak, majd nagyon határozottan a nemzeti sérelmeket hangsúlyozva politizáltak. Közben azonban fokozatosan épült ki saját, immár polgári alapú egyesületi szervezetük, újabb és újabb gazdasági intézményeket hívtak életre, hogy kezeljék az ezen a téren jelentkező problémákat.⁸⁵ A döntő fordulatot a modernizációs folyamattal járó negatív tendenciák hozták meg. A csökkenő mezőgazdasági jövedelmek, a kivándorlás, a népességnövekedés lassulása, a falvak egy részének elnéptelenedése olyan problémák voltak, amelyeket a falusi közösségek szívósan továbbélő hagyományos struktúráik segítségével nem tudtak kezelni, és az addig életre hívott egyletek is csak kis mértékben. Mivel az 1880-as évek második felére a nemzeti sérelmekre alapozott politikai fellépés sikertelensége is nyilvánvalóvá vált, megnyílt az út a nemzetpolitikai célkitűzések revíziójához.

Az új program épített az időközben útjára indított Raiffeisen-mozgalom tapasztalataira. A legfontosabb jelszó a nemzet megszervezése lett. Organisieren wir uns! – szólít fel a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt vezércikke, amely összefoglalóan vázolja az új nemzetpolitikai célkitűzések jogosságát.⁸⁶ Az alap gondolat szerint a jelen nagyerejű politikai, tudományos és gazdasági folyamatainak nem állhat ellen a szászság. Ezért a feladat nem az ellenszegülés az új időknek, hanem az önszerveződés és a megfelelő beilleszkedés. Meg kell találni a megfelelő embereket minden felmerülő feladatra. Végre kell hajtani a tagosítást, Raiffeisen-szövetkezeteket kell alapítani és megtalálni a lehetőséget a falusi lakosságnak mellékjövődelem biztosítására.

Nyilvánosan elsőként itt merül fel a belső telepítések szükségessége. Ennek kellene megakadályoznia a kivándorlást, erősíteni a szász közösségeket, ez teremtené lehetőséget a lassan kiháló falvak megmentésére áttelepítés útján.⁸⁷ A célterületek lennének a Rét-árok menti települések, az egykori Felső-Segesvárszék – például Arkeden – vagy Naszód vidéke. Külső betelepítéssel nem számol a program, viszont a különböző pénzintézetek kényszerbirtokába került birtoktesteket alkalmas alpnak tartották a telepítések lebonyolításához.

⁸⁴ Ez utóbbira lásd: *Vernichtungskrieg gegen die konfessionellen Schulen im Bistritz-Nasoder Komitat*. SDT 4055. sz. XIV. évf. 1887. április 15.

⁸⁵ Vö. Wallner: *Strukturen und Funktionen*, 19–20. Wallner szerint a szász egyleti mozgalom innovatív reakció a külső nyomásra, az egyének és a szász társadalom közti teret töltötte ki.

⁸⁶ *Arbeitsziele*. SDT 4495–4509 XV. évf. 1888. szept. 21–okt. 1.

⁸⁷ Ezek közé sorolja a szerző a 18 darab 200 fő alatti lélekszámú községet. Ezek közül 6 100 fő alatti: Jakobsdorf (Kis-Küküllő vm.): Gyákos, Giacşa (rom.); Engenthal (Nagy-Küküllő vm.): Ingodály, Mighindoala (rom.); Nieder-Neudorf, Schmiegen, Wassid (Nagy-Küküllő vm.): Szászvezzöd, Veseud (rom.); Puschenndorf (Kis-Küküllő vm.): Pócstelke, Păucea (rom.). Paradox módon később Jakobsdorfban éppen telepítésre került sor.

Külön szólnak az elképzelések a Raiffeisen-mozgalom jövőjéről. Először leszögezik, hogy a komplex rendszer oly átgondolt, hogy elég azt módosítás nélkül átvenni és a mozgalmat tovább terjeszteni. A cikk szerzője a különböző városi intézetek közti munkamegosztást is szeretné elérni. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár az Unterwaldra terjeszteni ki tevékenységét, míg a többi körzetben az ottani pénzüintézetek vennék át a szerepét.⁸⁸ Ez a fajta munkamegosztás azonban csak az első lépés lenne a bankok együttműködése felé. Az elképzelés a pénzüintézeteket immár nemcsak jótékony célok támogatójaként állítaná a nemzetpolitikai célok szolgálatába, hanem üzleti tevékenységüket is ilyen irányba orientálná, miközben szoros együttműködést teremtene köztük. Elsőként a nyereség közös felhasználását javasolja. Ennek feltétele természetesen az, hogy mindegyik intézmény közcélokra fordítsa azt. Emellett az ipar fejlesztésére kellene nagyobb hangsúlyt fektetni, mivel az iparosodás feltételei adottak, csak a szükséges tőke hiányzik. Mindezekon túl komoly erkölcsi nevelőerőt tulajdonít ezeknek az intézeteknek, elsősorban a Raiffeisen-féle hitelszövetkezeteknek. Ezek serkenthetik a leginkább a takarékoság eszméjét.

A nemzeti mozgalom célkitűzéseinek újrendezése, amely immár egyértelműen a belső építésre helyezte a hangsúlyt, két évvel később a politikai programba is bekerült. Az 1890-es nagyszebeni ún. Sachsentag, mely formailag a Szász Néppárt gyűlése volt, de ténylegesen a szász nemzet gyűléseként funkcionált, alapvető változtatásokat hajtott végre a programon, jórészt Wolff – aki a megválasztott Zentralausschuß (központi bizottmány) elnökeként ekkortól formálisan is a nemzeti mozgalom első embere – és köre inspirálására. Véget kívántak vetni a kormánnyal való szembenállásnak, és a nemzetépítésre helyezni a hangsúlyt.⁸⁹ Ezért új politikai programot hirdettek.⁹⁰

Ebben továbbra is hitet tettek a dualizmus és a Monarchia egysége mellett, nemzetiségi követeléseiket az államnyelv szükségességének elismerése mellett a nemzetiségi törvény érvényesítésére szűkítették, és lehetővé tették a szász képviselők belépését bármely pártba. Ez természetesen csak a szabadelvű kormánypárt, esetleg a hatvanhetes ellenzék lehetett. A legfontosabb azonban mégsem ez, hanem a program ötödik pontja. Ez leszögezi, hogy a szász nép „...saját fennmaradásának érdekében áthatva érzi magát a kötelességtől, hogy saját erejéből, a saját útján, egyesületekben, községi, törvényhatósági, egyházi és más testületekben dolgozzék sorsának javításán, harcoljon a haladására káros szokások ellen, hogy jólétét a termelés emelése és okos takarékoság által előmozdítsa, és a tarthatatlanná vált körülményeket a gazdasági, társadalmi és kulturális élet terén célszerű művelési módokkal és szervezeti formákkal helyettesítse.“ A megvalósítandó feladatok a falvakban: tagosítás, az állattenyésztés emelése, a jobb felszerelés, a gépek meghonosítása, földművesiskolák és mintagazdaságok létesítése, kereseti és gazdasági szövetkezetek alapítása.⁹¹

⁸⁸ Ez egyáltalán nem valósult meg, és a mozgalom végig megmaradt a takarékpénztár körül. Figyelemreméltó, hogy a Barcaság esetében az ottani viszonyok alapos ismeretétől tette függővé a Raiffeisen-szövetkezetek alapítását! Nagyon valószínű, hogy a munkamegosztás ilyen terve nemcsak a Királyföld korábbi területi beosztásával függ össze, hanem az erélyi urbanizációs folyamat jellegzetességeivel is. Sonkoly Gábor meggyőzően érvel a szász városoknak a városi hierarchiában elfoglalt kitüntetett szerepe mellett, és kimutat sajátos – demográfiai alapú – város csoportokat is. Vö. Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001.

⁸⁹ A kormánnyal való megbékélés minden bizonnyal azért is volt fontos, hogy az államigazgatás ne akadályozza a szászok nemzetépítő kezdeményezéseit.

⁹⁰ *Das sächsisches Volksprogramm*. SDT 5023. sz. XVII. évf. 1890. június 18.; magyarul: *Az 1890. évi szász „népi program“* in Kemény: *Iratok*, I. köt. 785–788.

⁹¹ A városokban az iparosok szakmai képzettségének előmozdítása, a nagyipar meghonosítása gyárak révén, termelőszövetkezetek alakítása, a kereskedelem fejlesztése a teendők. Része volt a progra-

Megállapíthatjuk, hogy a program módosítása rendkívüli jelentőségű volt a szász nemzeti mozgalom számára. Sikertelen enyhíteni a kormányzat és a szászok közti feszültséget, ami kormányzati részről is jelentkezett különböző gesztusokban. Továbbá biztosították a hatalmi toleranciát nagyratörő nemzetépítési programjukhoz. Végül olyan elképzeléseket fogalmaztak meg nemzeti jövőjükéről, amelyek nemcsak a nemzeti türelmetlenség megnyilvánulásaival, hanem az egyre erősödő polgári és kapitalista átalakulás kihívásaival szemben is hatékony védelmet jelenthettek.

A falusi teendők esetében egyértelmű, hogy a Raiffeisen-mozgalom céljai emelkednek nemzeti program szintjére. Mindez azonban nem a jövőre vonatkozó teoretikus útmutatás, hanem egy évtized tapasztalatainak összegzése. A Raiffeisen-mozgalom kétségtelen sikerei tették lehetővé és egyben szükségessé felvételét a nemzeti mozgalom eszköztárába és célkitűzései közé. Ennek ellenére a szász program változása nem következménye a Raiffeisen-mozgalom születésének és terjedésének. A kettő ugyanazokra a kihívásokra vezethető vissza, és két, sok ponton összeérő szinkron folyamatról beszélhetünk, amelyek logikusan összefonódnak a megváltozott nemzetpolitikai célkitűzésekben.

Ennek vizsgálata egyúttal lehetővé teszi, hogy válaszolni próbáljunk arra a kérdésre, miért a Raiffeisen-féle szövetkezetek meghonosítására került sor a szászok közt. A kérdés üzleti-technikai részére a válasz egyszerű: nem volt jobb. A másik szövetkezeti modell – a Schulze-Delitzsch-féle – évtizedek óta működött a Szászföldön, és az orvosolni kívánt problémákra nem hozott gyógyírt.⁹² Van azonban a kérdésnek egy olyan vonatkozása is, mely esetében nem elégedhetünk meg ilyen egyszerű válasszal. Ez pedig az, hogy a szászok mint nemzetiség számára miféle többletet jelentett az önálló szövetkezeti mozgalom.

Elsőként kiemelendő, hogy a Raiffeisen-szövetkezetek, ideértve az ezen az alapon szervezett többi mezőgazdasági egyület is, egy rendkívül összetett problémakör igen sok elemére kínáltak megoldást. Mindezek egyben lehetővé tették az alkalmazkodást az új idők követelményeihez is, márpedig a szászok a gazdasági változásokkal nem akartak teljesen szembeszegülni, sokkal inkább meglovagolni kívánták azokat. Ugyanakkor a szövetkezetek lehetőséget adtak a meglévő, nemzeti szempontból fontosnak tekintett és ezért a változásoktól inkább óvni kívánt struktúrák megerősítésére. A szász falusi közösségekben a közösségi életnek évszázados hagyományai voltak. A szászok élete szinte teljesen alá volt rendelve a falu, az egyház, a Nachbarschaft, a Schwesterschaft, a Bruderschaft közösségeinek. Egy újabb szövetkezet létrejötte nem légtérben történt, építhetett a közösségi hagyományra, és erősíthette ugyanezt a közösséget az „individualizmus”⁹³ kihívásaival szemben, miközben a gazdasági siker lehetőségét is kínálta.

Nem mellékes az sem, hogy a szövetkezetek a tradicionális közösségi kontroll megvalósítását is lehetővé tették a változó gazdálkodási mód mellett is. Elvégre a tagok helyzetét a hiteleiken és betéteiken keresztül megismerhették, közbeléphettek, ha esetleg a közössé-

moknak továbbá a nemzeti oktatási hálózat megerősítése, az egyház jogainak tiszteletben tartása is.

⁹² A Schulze-Delitzsch szövetkezetekkel szembeni leggyakoribb ellenvetések: a nyereségorientáltság, korlátolt felelősség, magas igazgatási költségek, kiterjedt üzleti tevékenység. Vö. Wehler: *Die Capitalsarmuth und Creditnoth; Zweiter Jahresbericht*.

⁹³ Igen jellemző, hogy később az Amerikába kivándorolt szászokról azt tartották, hogy számukra az amerikai individualizmus után a szász falu kötöttségei túlzottak, és ezért visszatérésük esetén külön kívánták őket letelepíteni. Vö. G. A. Schuller: *Zur Innerbesiedlungsfrage*. H. n. [Hermannstadt], é. n. [1917]

get veszélyeztető lépésre készültek vagy kényszerültek.⁹⁴ A tradíciókhoz való igazodás minden bizonnyal segítette a mozgalom gyors terjedésében, de legalább ilyen fontos volt az egyes szövetkezetek elfogadtatásában, a helyi közösségbe történő beillesztésében is. Hiszen nem igazi újdonságról volt szó, hanem csak a mindennapi élet részét képező közösségi struktúrák egyik újabb típusáról, melyekhez hasonlóan szabályozta a jogokat és kötelességeket, az egyénnel szembeni elvárásokat, miközben a közeli barátságon, ismeretségen keresztül erősítette a tagok Mi-tudatát.⁹⁵

A zárt működés miatt – a tagfelvétel közgyűlési döntéshez kötése formálisan is, a vezetőkkal szembeni elvárások pedig informálisan zárták ki a községek nem szász lakosait – az egyletek megőrizhették hangsúlyos nemzeti jellegüket, és így beilleszkedhettek az erdélyi szászok saját nemzeti szociális rendszerébe. Egyúttal össze is kapcsolták a szétszórta közösségeket, és az átfogó közösségi tudat közvetítésével és erősítésével csökkentették a közösség elhagyásának veszélyét.

A Raiffeisen-szövetkezetek tehát tökéletesen megjelenítették azt a felfogást, miszerint elsősorban a kor gazdasági kihívásaihoz kell alkalmazkodni, de oly módon, hogy ez a közösséget erősítse, a tradicionális értékek és struktúrák továbbélését elősegítse. A közösségek modernizációja csak részleges, a kapitalizmus veszélyeinek kiküszöbölésére szolgál.⁹⁶ A mozgalom a kapitalizmus értékrendjét viszont elveti, s helyette a hagyományos és a protestáns-keresztény értékekhez – felebaráti szeretet, szolidaritás, a munka becsülete, takarékoság – fordul. Ezzel pedig, miközben kifelé versenyképessé teszi az egyes közösségeket, befelé stabilizálja azokat. Ez jellemezte a németországi mozgalmat is, annak példája nyilvánvalóan szerepet játszott a Raiffeisen-modell meghonosításában.

Nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy miért lehetett sikeresebb a szász hitelszövetkezeti mozgalom, mint a magyar. Mai tudásunk alapján az okok közül az első minden bizonnyal az a megfontoltság, amivel megpróbálták az új intézményt beilleszteni a falusi közösségek tradícióiba. Ezt segítette az is, hogy építhettek a hagyományosan szoros közösségi összetartozásra. További tényezője volt a sikernek a vállalkozás korlátozott volta. A kis szász nemzet egyértelműen kijelölte a mozgalom határait. A keretek minden szempontból átláthatók voltak, a mozgalom mérete végig kezelhető maradt, ami lehetővé tette a vezetők és szervezők, valamint az egész szervezet hatékony segítségét az egyes egyletek működése során. Nem mellékes az sem, hogy maga a vezetés céltudatosan építette ki az egész rendszert, végig ragaszkodva a sikeresnek bizonyult modellhez. Mindezt kiegészítette a megfelelő kooperáció más szervezetekkel, így az egyházzal, a Landwirtschaftsvereinnal vagy éppen a falvak jegyzőivel. Végül az sem hanyagolható el, hogy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár révén, főként a záloglevél-kibocsátás nagymértékű felfutása után, a mögöttük álló és a fontos pénzpiacokon, Bécsben és Berlinben is sikeresen jelen lévő intézet révén piaci integrációjuk is jó volt.

Összegezve egyértelműnek tűnik, hogy a szászok hitelszövetkezeti mozgalma sikeresen birkózott meg az indulásakor megoldani kívánt problémák jelentős részével. A falvakban

⁹⁴ Erre a későbbi „földharc”, a szászok kézből lévő földbirtokok megőrzéséért és bővítéséért folytatott küzdelem talán a legjellemzőbb példa.

⁹⁵ Ez is szerepet játszhatott abban, hogy a szövetkezetek eredendő és sokszor hangoztatott demokráziájuk mellett is hierarchikusan működtek, a közösség tekintélyes tagjainak vezetésével. Vö. Wallner: *Strukturen und Funktionen*, 26–27.

⁹⁶ Erre vonatkozóan sokatmondó, hogy Georg Adolf Schuller például a szászok társadalmát „Gemeinde-sozialismusnak” minősíti, ami jelzi közelségét a keresztényszocialista eszmékhez is. Vö. Schuller: *Zur Innerbesiedlungsfrage*.

egyre kisebb jelentőségű volt az uzsora, előrehaladt az adósságrendezés, számos helyen került sor a tőkebevonás jeleként birtokvásárlásokra vagy gépbszerzésekre. Ugyanakkor az új intézmény erősítette a csoportkohéziót is, megfelelő eszközöket nyújtva a gazdasági változások során jelentkező kihívások leküzdéséhez. A gazdasági modernizáció célja egyúttal összekapcsolódott egyfajta konzerváló szándékkal is. Az alapítók céljai közé tartozott a meglévő társadalmi keretek megerősítése, egyúttal szükséges mértékű adaptációja is az új körülményekhez. Ennek során a hagyományos összetartozás-élményre és szolidaritásra építhettek, amelyek mindig is mozgatták a szász közösség életét.

A Raiffeisen-mozgalom ebből a szempontból egyértelműen a nemzetépítés eszköze. A korábbi időszak lokális szolidaritási kereteit megőrizve egyúttal megjeleníti az egész szász nemzet összetartozását, méghozzá továbbra is megőrizve az egykori Királyföld tagolódására emlékeztető struktúrát, amelyben a nemzet és tagjai közt lényeges szerepe van a kisebb közösségeknek. A cél ebben az esetben is a modernizáció, de nem a nemzet megteremtése érdekében, hanem ellenállóképessége fokozására. Ez a gondolat köti össze a szász politikai mozgalmat a gazdasági mozgalommal. Az utóbbi jelentőségének növekedését, az egész nemzeti mozgalom fontos pillérévé válását talán semmi sem jelzi jobban, mint az, hogy a Szász Néppárt programjának megváltoztatása után a gazdasági mozgalom vezetője, Karl Wolff lesz a politikai képviselő első embere is.

EGRY, GÁBOR*The beginnings of the Saxon Raiffeisen movement in Transylvania*

The paper is an attempt to show why mutual loan societies of the Raiffeisen type in Hungary came into existence in that form, how they were connected to the national movement, and whether they played a part in the changes of the political program. The most important objective of the establishment of the societies of the Raiffeisen type was the establishment of competitiveness through the strengthening of creditability. The cooperative form, based on the unlimited liability of the members, restricting its activities on one town made it possible to simplify credit assessment and to continuously follow with attention the position of the debtor. The number of the member institutions of the Nagyszeben General Savings Bank, operating as the central bank of the cooperatives increased rapidly. The development of their stock of deposits and loans outstanding is indicative of an increasing degree of collecting the savings of the rural population, and, at the same time, an improving supply of credit. Although their weight remained slight in regional and national comparisons, they offered favourable possibilities of credit and deposition. Their social embedding was a factor in their success. The initiators of the movement, first of all dr. Carl Wolff and Josef Be-deus, jr. believed that the active participation by the local elite was necessary for a fruitful operation. Accordingly, the leadership of the societies usually included the pastor and the leaders of the local presbytery, mainly respected farmers and professionals (doctors, teachers, etc.). Nor did the enterprise lack national contents, its achievements demonstrably having an effect on the transforming national program of the Saxons. The principles of the Raiffeisen mutual loan societies strengthened the communities. The restricted operation, the mutual liability of the members, and the active participation of pastors and other figures of note rendered the organisation easy to fit into the rural Saxon institutional network, increasing its competitiveness to the outside, and stabilising it on the inside.